

Mnimon

Vol 28 (2007)

Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια
συγκριτική προσέγγιση

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.78](https://doi.org/10.12681/mnimon.78)

To cite this article:

ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σ. (2011). Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση. *Mnimon*, 28, 169–208.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.78>

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΤ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ – ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μελετώντας την προσωπικότητα του Στεφάνου Α. Κουμανούδη (1818-1899),¹ κατέληξα στη διαπίστωση ότι πίστευε σε ένα σύστημα προτεραιοτήτων, ως προς την οικοδόμηση των θεσμών του νεοσύστατου κράτους. Στην προσπάθειά μου να έρμηνεύσω αυτές τις πεποιθήσεις, διασταυρώθηκαν με πολλούς λογίους της εποχής: ένας από αυτούς, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892), σε κάποιες περιστάσεις εξέφρασε την «άλλη» άποψη. Οί δύο λόγιοι, οί όποιοι έχουν χαρακτηριστεί «έπίγονοι του διαφωτισμού» ό ένας, με κριτήριο την αντιπαλότητα προς τό ιστορικό σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, και «ρομαντικός» ό άλλος, με κριτήριο τή λογοτεχνική του παραγωγή, προσδιορίζονταν από κάποια κοινά χαρακτηριστικά: καθόρισαν τίς τύχες της Αρχαιολογικής Έταιρείας (ΑΕ) υπό τήν ιδιότητα του Γενικού Γραμματέως, ό Ραγκαβής από τήν ίδρυσή της τό 1837 ως τό 1851 και ό Κουμανούδης από τό 1859 ως τό 1894. Συνυπήρξαν στό Πανεπιστήμιο, ως καθηγητής της Αρχαιολογίας ό Ραγκαβής (1844-1867), και της Λατινικής Φιλολογίας ό Κουμανούδης (1845-1886), ενώ συγκαταλέγονται στους πρώτους πού συστηματικά και με έπιστημονικούς όρους ύπηρετήσαν τήν Αρχαιολογία, ή όποία άκριβώς στα χρόνια τους είχε άρχίσει νά συγκροτείται ως έπιστήμη κατακτώντας τήν άυτονομία της από τήν κλασική φιλολογία.² Έτερόχρονες και οί δύο, τέλος, έγκαταστάθηκαν στην Έλλάδα μετά τίς σπουδές τους στη Γερμανία, ό Ραγκαβής τό 1829 και ό Κουμανούδης τό 1845.

---

1 Ήταν τό άντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής: Στέφανος Άθανασίου Κουμανούδης (1818-1899). Όψεις του βίου και της πολιτείας του, Τμήμα Ίστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.

2. Η νέα αντίληψη της μελέτης του έλληνικού κλασικού παρελθόντος πού ονομάστηκε *Altertumswissenschaft* συνδεόμενη με τή νέα μέθοδο μελέτης της ιστορίας, τον *Ιστορισμό* ή *Θετικισμό*, καλλιεργήθηκε στό Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και όδήγησε στην άπόσπαση από τήν εύρεία έπιστήμη της κλασικής φιλολογίας δύο έπιμέρους ειδικών έπιστημών, της Αρχαίας Ίστορίας και της Αρχαιολογίας. Βλ. U. von Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth London 1982, σ. X· Hans-Joachim Gehrke, «Ανα-

Ἡ ἀρχαιολατρία καὶ ὁ ἑτεροχθονισμός, ὡς γενικὲς κατηγορίες, δὲν προσδιορίζουν μὲ πληρότητα τὶς δύο προσωπικότητες. Ἡ συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζαν στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιολογίας τοῦ νέου κράτους, χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν λογίων τῆς γενιᾶς τους, οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τους ὡς πρὸς τὴ στρατηγικὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν του, καθὼς καὶ ἡ διαφορετικὴ κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ ἐξέφραζαν, εἶναι στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν μόνο μῆσα ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση.³ Δεδομένης τῆς σημασίας τῶν προσώπων στὴ συγκρότηση τοῦ νεοσύστατου κράτους, μιὰ τέτοια προσέγγιση μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο τὴν κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες προσωπικότητες, νὰ διαπιστώσει ἀποχρώσεις τῆς σκέψης τους, καὶ νὰ ἀναδείξει, ἐν τέλει, διακρίσεις ἄλλου τύπου, χρήσιμες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

Οἱ δύο λόγιοι σφράγισαν τὴ μεταλλαγὴ τῆς ΑΕ ἀπὸ ἓνα σύλλογο ἰδιωτῶν ἀρχαιολατρῶν στὸν βασικὸ θεσμὸ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες, ἀποδίδοντάς της διαφορετικὸ χαρακτήρα ὁ καθένας. Κυρίαρχο πρόσωπο τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1837, ὁ Ραγκαβῆς δημιούργησε τὸ 1848 τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο ὡς ἐπιστημονικὸ πυρῆνα της, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα.⁴ Ὅπως σημείωνε στὴν ἐπιστολὴ τῆς παραίτησής του ἀργότερα, «σκοπὸς τοῦ Συλλόγου ἦτο νὰ ὑπάρξῃ σῶμα ἀνδρῶν ἢ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἢ περὶ τὴν ἀρχαίαν καὶ μέσην ἱστορίαν ἀσχολουμένων, οἵτινες νὰ συντρέχωσι τὴν Ἐταιρείαν διὰ τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ ἐκδίδωσιν ὑπομνήματα».⁵

Οἱ διαδοχικὲς ἐκλογὲς τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου ἀνέτρεψαν τὸν ὑφιστάμενο συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ὀδήγησαν τὸν Ραγκαβῆ στὴν παραίτηση, ἀναδεικνύον-

---

ζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰώνα), Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἐνας κόσμος γενιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 68.

3. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὕλικό τῶν πηγῶν εἶναι ἄνισο· τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ραγκαβῆ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ τοῦ Κουμανούδη, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἰδιαίτερα «μελετημένο», ὡς πρὸς τὴ συγκρότησή του, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του, καὶ ἐπομένως λιγότερο «γενναϊόδωρο» στὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει.

4. Γιὰ τὸν ὄργανισμό τοῦ 1848 βλ. Εὐθ. Καστόργης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα 1879, σ. 30-38. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ΑΕ βλ. ἐπίσης Παναγιώτης Καββαδίας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987 καὶ τοῦ ἴδιου «Ἰδιογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1987, παράρτημα.

5. Π. Καββαδίας, *ὁ.π.*, σ. 42.

τας μία νέα ήγετική ομάδα, στην οποία κυρίαρχο πρόσωπο ήταν ο Κουμανούδης.⁶ Τὰ πρώτα πρόσωπα που θὰ ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα τοῦ Συλλόγου προέκυψαν ἀπὸ μία Γενικὴ Συνέλευση, στὴν ὁποία ὑπερίσχυσε ἡ ὁμάδα ποὺ εἶχε συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γλαράκη.⁷ Τὰ μέλη ποὺ ἀποδεχόταν ὁ Παγκαβῆς ἦσαν οἱ Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ι. Ρίζος Νερουλός καὶ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης, ἄνθρωποι τοῦ κύκλου του, πιθανῶς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καὶ ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὸν Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, τὸν Γεώργιο Γλαράκη, τὸν Eduart Schaubert καὶ τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη, φαίνεται πὼς εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀντιρρήσεις.⁸ Ἡ ἐπόμενη διεύρυνση τοῦ Συλλόγου περιελάμβανε τοὺς Νεόφυτο Βάμβα, Κωνσταντῖνο Σχινᾶ, Ἰωάννη Βοῦρο, Ξαβέριο Λάνδερερ, Βερνάρδο Ρέξερ καὶ Ἀνδρέα Μάμουκα, παλαιὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπολύτως δική του ἐπιλογή φαίνεται πὼς ἦταν μόνον ὁ Σχινᾶς.⁹

Ἡ πλήρης ἀνατροπὴ τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων ἐπῆλθε στὴ συνεδρίαση τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1851, ὅταν ἐξελέγησαν οἱ γιανοὶ Γεώργιος Πρινάρης καὶ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, ὁ νομικὸς Γεώργιος Καραμάνος, καθὼς καὶ οἱ «νέοι», συμφοιτητὲς στὴ Γερμανία, Κουμανούδης, Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, Δημήτριος Χαραμῆς καὶ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης. Στὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων ὁ Π. Καββαδίας ἀναφέρεται ἰδιαίτερα σὲ αὐτὴν τὴ συνεδρίαση μιλώντας γιὰ τὶς «ἐρίδες» ποὺ δημιουργήθηκαν, ἐνῶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Παγκαβῆς ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του στὶς 9 Ἰανουαρίου. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη συνεδρίαση, στὶς 25 Ἰανουαρίου, συζητήθηκε τὸ θέμα νὰ παρακληθεῖ ὁ Παγκαβῆς νὰ ἀνακαλέσει τὴν παραίτησή του, πρόταση ἡ ὁποία ἀπερρίφθη μὲ πλειοψηφία 11-5. Στὴν πλειοψηφία ἀνῆκαν οἱ Πρινάρης καὶ Βάμβας, ἐνῶ στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἰουλίου, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Πιττάκη, ἀποφασίσθηκε ἡ δημοσίευση τῆς πα-

6. Γιὰ τὴν ἐγγραφή τοῦ Κουμανούδη στὴν ΑΕ βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999, σ. 69-71. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐκλογὲς καὶ γενικὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ πιὸ ἀναλυτικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Π. Καββαδίας, *ὁ.π.*, σ. 28-43.

7. Οἱ δύο ὑποψήφιοι πρόεδροι Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός καὶ Γ. Γλαράκης σχεδὸν ἰσοψήφισαν (ἔλαβαν 12 καὶ 13 ψήφους ἀντιστοίχως). Γιὰ τὸν Γλαράκη ὁ Παγκαβῆς σημειώνει ὅτι ἦταν ἀνὴρ λόγιος μὲν, ἀλλ' ἤμιστα εἰδικός, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἑταιρείας οὐδόλως ἐνόησας». Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, (φωτοτυπικὴ ἀνάτυπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὐρετήρια Ἀγγελικῆς Λούδη), τ. Β', Ἀθήνα 1999, σ. 159.

8. Ὁ Παγκαβῆς ἀναφέρει καὶ «κομματικὸς λόγους», οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὰ πρώτα μέλη τοῦ Συλλόγου. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 411.

9. Ἀπὸ τὴν δυσἀρέσκεια ποὺ ἐκφράζει γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἐνὸς Γερμανοῦ φαρμακοποιοῦ συμπεραίνουμε ὅτι τὸν ἐνόηλες ἐπίσης ἡ ἐκλογὴ καὶ ἄλλων γιανοῦν ἢ φαρμακοποιῶν, ὅπως ἦσαν οἱ Βοῦρος, Λάνδερερ καὶ Ρέξερ, ἐνῶ κατηγορεῖ τὸν Μάμουκα γιὰ ἀνάρμοστη ὡς πρὸς τὸν κανονισμὸ συμπεριφορά. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 159, 272-273.

ραϊτήσης στις ξένες εφημερίδες.¹⁰ Λίγο αργότερα ακολούθησαν οι παραιτήσεις του Σκαρλάτου Βυζάντιου στην αρχή, και στη συνέχεια των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Σπυρίδωνος Σκούφου και Παναγιώτη Σούτσου, οι οποίες σχετίζονται με την απομάκρυνση του Ραγκαβή από την ΑΕ.¹¹ Την ίδια περίπου εποχή γίνονταν συντελη μέλη της Έταιρείας οι Ευθύμιος Καστόρχης και Βασίλειος Οικονομίδης, δύο πρόσωπα που ανήκαν στην ομάδα των συμφοιτητών του Κουμανούδη στη Γερμανία,¹² από τους οποίους ο πρώτος θα συμπορευθεί για χρόνια με αυτόν στην ήγερσία της ΑΕ.

Περιγράφοντας τα γεγονότα μετά από χρόνια, ο Ραγκαβής σχολίαζε την επιστημονική ανωριμότητα τότε του Ευστρατιάδη ως εξής: «νέος ευδοκίμως μὲν σπουδάσας ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα τὰ κατὰ τὸν κανονισμόν ἀπαιτούμενα, ἵνα καταλάβῃ θέσιν ἐν τῷ συλλόγῳ, ὅτε ὁ Ἀσώπιος καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι».¹³ Τὰ παραπάνω σχόλια θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται καὶ στὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε δεῖξει ἀκόμη τίς ἐπιστημονικὲς ἀρχαιολογικὲς του ικανότητες. Ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας, εἶχε δημοσιεύσει ἐπωνύμως μελέτες ἀναφερόμενες μόνο σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ δημόσιες παρεμβάσεις του ἦσαν ἀνώνυμες καὶ ποικίλες, κυρίως κοινωνικο-πολιτικὲς, μὲ μόνη ἐξαιρέση τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη.¹⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ μιὰ ἀποτίμηση τῶν γεγονότων τὸ 1858 ὁ Κουμανούδης ἀπέδιδε εὐθύνες γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς Έταιρείας μετὰ τὸ 1854 στοὺς «ιατροὺς, νομικοὺς καὶ πολιτικῶς πολυασχόλους», ποὺ «ἤττον βέβαια καὶ οἱ πρὸ ἐτῶν προεδρεύοντες καὶ γραμματεύοντες καὶ ἐφορευόντες»,¹⁵ ὑπαινισσόμενος καὶ τὸν Ραγκαβή, τοῦ ὁποῖου τὴ συνεισφορά δὲν προέβαλλε ἐξἄλλου σὲ κανένα ἀπὸ τὰ

10. Γιὰ τὴ διάσταση μὲ τὸν Πιττάκη, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐπηρέασε σὲ κάποιον βαθμὸ τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, βλ. παρακάτω.

11. Ἐκτὸς τῶν Σκ. Βυζαντίου καὶ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ὁ Σκούφος καὶ ὁ Σούτσος ἦσαν ἐπίσης ἄνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., *passim*.

12. Γιὰ τίς παραιτήσεις καὶ τίς ἐγγραφές βλ. τὸ Μητρώον τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Έταιρείας (Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Έταιρείας). Γιὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἰδικὰ βλ. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 43.

13. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 274.

14. Οἱ συμβολές στη λατινικὴ φιλολογία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «Μελέτη περὶ Ὀρατίου», ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 14-8-1848· «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς», *Φιλολογικὸς Συνέδημος*, 7-8 (31 Μαρτίου 1849), 230-247· «Λατινικὴ φιλολογία [ἐπίκρισις μεταφράσεως Σαλλουστίου]», *Φιλολογικὸς Συνέδημος*, 3-4 (Ἰανουάριος 1849), 112-117. Γιὰ τίς ἀνώνυμες παρεμβάσεις, τὰ ἀποκόμματα τῶν ὁποίων σώζονται στὸ ἀρχεῖο τοῦ βλ. Μαριλίτσα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπείριος. Ἐνα παιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας*, τ. Β', Ἀθήνα 2005, σ. 365-368. Γιὰ τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη βλ. σημ. 126.

15. Ἀνυπόγραφο ἄρθρο σὲ ἄγνωστο ἔντυπο τοῦ 1858. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 55. Οἱ φάκελοι μὲ ἀραβικὴ ἀρίθμηση ποὺ ἀκολουθοῦν ἀνήκουν στὸ Ἀρχεῖο Κου-

τρία άρθρα που δημοσίευσε για το θέμα.¹⁶ Η προσπάθεια, τέλος, το 1858 του Κουμανούδη με τη σύμπραξη των ΉλΙΑ Σταθόπουλου και Ιωάννη Παπαδάκη να ιδρύσουν 'Εταιρεία με σκοπό «τὴν σύστασιν Μουσείου»¹⁷ απέτυχε, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπόδειξης τοῦ Ραγκαβῆ στὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ Παιδείας, Χαράλαμπο Χριστόπουλο, νὰ ἐπανενεργοποιήσει τὴν ΑΕ.¹⁸

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ σήμανε καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν προσανατολισμῶν της. Θεωρώντας ἀνέφικτο, πρὸς τὸ παρόν, τὸν ἐπιστημονικὸ στόχο ποὺ εἶχε θέσει ὁ Ραγκαβῆς, ὁ Κουμανούδης ἐβλεπε πιὸ πρακτικὰ τὸν ρόλο της· πρωταρχικὴ μέριμνα τῆς ΑΕ ἔγινε ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ διάσωση τῶν μνημείων, ἡ καταγραφή καὶ ἡ τακτοποίησή τους σὲ μουσεῖο, καθὼς καὶ ἡ ταχεῖα κοινοποίησή τους στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀφοῦ «τῆς δόξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὄρεξιν [...] δύναται ἡ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ τὰ λυσιτελέστερα».¹⁹ Ὅπως σημείωνε ἀργότερα ἐπιγραμματικὰ ὁ Καστόρχης, «ἐγκαταλιπόντες λοιπὸν τὴν ποίησιν κατῆλθον εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατὰ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων».²⁰ Καλύπτοντας ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν κρατικὴ ἀνεπάρκεια στὸ θέμα, ἡ 'Εταιρεία σχεδὸν ὑποκατέστησε τὴν κρατικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Μὲ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, ὁ Κουμανούδης καθόρισε τὶς ἀρχές καὶ τοὺς στόχους της, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελάμβανε καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴν ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων,²¹ ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὴν ἀδυναμία ἀκόμη τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβουν κατ' ἀποκλειστικότητα αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Ραγκαβῆς, μετὰ τὴν ἀποχώρησή καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματός του, ἀναγνώριζε στὴν 'Εταιρεία μόνον τὸν ρόλο ἑνὸς ἰδιωτικοῦ συλλόγου ἀρχαιολατρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐνίσχυαν μὲ τὶς συνδρομές τους τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία διάσωσης τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὴν ἴδια ἀντίληψη ἀντανάκλα καὶ ἡ δυσαρέσκεια ποὺ εἶχε ἐκφράσει γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν στόχων τῆς *Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας*, ὅταν αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ ιδρύσει Ἐκπαιδευτήριο

μανούδη στὴν ΕΒΕ. Γιὰ τὸ τμήμα τοῦ Ἀρχείου ποὺ ἀπόκειται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἔνδειξη.

16. Στὰ δύο δὲν τὸν ἀναφέρει καθόλου (ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 3-8-1858 καὶ τὸ ἄρθρο ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω) καὶ στὸ τρίτο τὸν ἀναφέρει μαζὶ μὲ τοὺς Πιττάκη καὶ Εὐστρατιάδη γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δοκίμια ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει κατὰ τὶς συνελεύσεις τῆς Ἐταιρείας (ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 1-1-1857. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 46).

17. Ἰάκωβος Χ. Δραγάτσης, «Πῶς ἰδρύθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον», ἐφημ. *Πρωτεύουσα*, 21-3-1922· *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1929*, σ. 32-33· Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὅ.π., σ. 46-49.

18. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 384, 410-411.

19. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὅ.π., σ. 56.

20. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὅ.π., σ. 51.

21. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὅ.π., σ. 56-57.

θηλέων, ἐγκαταλείποντας τὸν ρόλο τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ δημοσίου ταμείου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ποὺ ἔπαιζε στὴν ἀρχή.²²

Ἀρκετὲς φορές, λοιπόν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανούδη διαφώνησε μὲ τὴ στάση τῆς Ἑταιρείας σὲ διάφορα θέματα. Τὸ ζήτημα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας ποὺ ἀνέλαβε ἡ γερμανικὴ κυβέρνηση ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρά. Ὁ Κουμανούδης καὶ ἡ ΑΕ ἐξέφρασαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ 1873, τὴν ἀντίθεσή τους σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάθεση τῶν ἀνασκαφῶν ἐπισημῶς στὴ γερμανικὴ κυβέρνηση, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ ζητήματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ὅποιονδήποτε στὴν Ἑλλάδα ρυθμίζονταν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο ἀρχαιολογικὸ νόμο. Μία τέτοια σύμβαση θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἀφοῦ ἦταν πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἄλλες ξένες χῶρες θὰ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνάληψη ἀνασκαφῶν μὲ παρόμοιους προνομιακοὺς ὅρους.²³ Ἡ Ἑταιρεία ὑπενθύμισε τὴν ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία ποὺ παρείχε ὁ κανονισμὸς τῆς, γεγονός ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει ἤδη σὲ πολλοὺς ξένους ἐπιστήμονες νὰ διεξαγάγουν ἀνασκαφὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὰ εὐρήματα,²⁴ ἐνῶ ἐξέφρασε πολλὰς ἀντιρρήσεις, χωρὶς ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης ποὺ ἐπέβαλλε τὴ δωρεὰ ὀρισμένων ἀπὸ τὰ «διπλὰ ἢ τριπλὰ» ἀρχαῖα ποὺ θὰ ἀνευρίσκονταν στὴν ἀνασκαφή.²⁵

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὡς Πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο, τήρησε ἄλλη στάση ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γερμανικῆς σύμβασης, τὴν ὁποία προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ προωθήσει.²⁶ Ἡ ὑπόθεση ἀποτελοῦσε κατὰ τὴ γνώμη του μιὰ εὐκαιρία προβολῆς τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων στὴ διεθνῆ διπλωματικὴ σκηνή: ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας «πρῶτη πάλιν ἐξῆψε σπινθῆρας φιλελληνισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ, παραχθεῖσα ἐκ τῆς φιλελληνικῆς διαθέσεως τοῦ διαδόχου τοῦ Πρω-

22. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 25-27.

23. Ἡ ἀπαίτηση ἀργότερα τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν μὲ σύμβαση ἦταν ἡ ἐμπρακτὴ ἐπιβεβαίωση ἐκείνων τῶν προβλέψεων. Βλ. Δέσποινα Σχορδᾶ, «Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν καὶ οἱ "Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι (1863-1881)" στὴν ἐκδοτικὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητώντας τὸ χαμένο Ἱερό*, Ἀθήνα 1992, σ. 61-71 καὶ Φώτης Ντάσιος, «Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβασης ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891)», ὁ.π., σ. 127-141.

24. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 81-82.

25. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13, 14. Χρειάστηκε νὰ ψηφισθεῖ εἰδικὸς νόμος γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχετικοῦ ὄρου τῆς σύμβασης. Βλ. Φώτης Ντάσιος, ὁ.π., σ. 131. Ὁ Κουμανούδης ἀρνήθηκε νὰ παραστεῖ ὡς Γραμματέας τῆς ΑΕ στὴ διαλογὴ τῶν ἀρχαίων, ἐπικαλούμενος λόγους ἀρχῆς στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ὑπουργό. Βλ. Φάκ. 5 (1107), ἀρ. 159.

26. Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὸ ζήτημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ 1853, ὅταν ὁ Ludwig Ross εἶχε προτείνει νὰ γίνῃ ἀνασκαφὴ στὴν Ὀλυμπία μὲ ὑπεύθυνον τὸν Ραγκαβῆ καὶ μὲ χρήματα προερχόμενα ἀπὸ ἔρανο στὴ Γερμανία, προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀποτύχει. Βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», *Εὐάγγελος Χρυσός* (ἐπιμ.), *Ἔνας κόσμος γεννιέται*, ὁ.π., σ. 49.

σικου θρόνου).²⁷ Ο Παγκαβής έγραφε χαρακτηριστικά προς τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο τον Νοέμβριο του 1875: «Η άποφασίς τής Πρωσίας είναι, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εὐεργεσία τοῦ Κράτους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ τόσον διότι ἄνευ ἡμετέρας δαπάνης θέλει πλουτισθῆ ἢ ἐπιστήμη καὶ θέλουσι πλουτισθῆ τὰ ἡμέτερα μουσεῖα, ὅσον διότι εὐρέθη ἐν τῇ καταλληλοτάτῃ ὥρᾳ, καὶ ὅτε μάλιστα ἔχομεν ἀνάγκην αὐτῆς, ἀφορμὴν ἰδιαιτάτης εὐμενείας καὶ ἐνδιαφέροντος τῆς Πρωσίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα».²⁸

Θεώρησε ἀδικαιολόγητη τὴν ἀντίδραση τῆς ΑΕ καὶ ἀπέδωσε στοὺς «ἀρχαιο-ολογούντες» ποὺ εἶχαν ἀντιρρήσεις («ἄκριτον πατριωτισμόν»), ἀποκλείοντας τὸ κίνητρο τῆς «ζηλοτυπίας».²⁹ Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Κουμουνδούρο ἀνέφερε ὅτι «ὁ Κουμανούδης δὲν ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν Γερμανῶν διὰ τὴν ἄτοπον καὶ ἄκριτον καταφορὰν τοῦ τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα συμβάσεως περὶ Ὀλυμπίας»,³⁰ ἐνῶ σὲ ἄλλη ἐξέφεραζε ρητὰ τὴν ἀποψή του γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς ΑΕ: «Ὡς δὲ πρὸς τὰ καθέκαστα τῆς Συμβάσεως ἐκπλήττομαι ἢ ἀκούω δικαιωνίζομένην τὴν γνώμην τῆς (Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας) ὡς ἂν ἡ Ἑταιρία αὕτη ἦτον τις ἀρχή. Καὶ ἂν ἐν ἡ δύω μέλη της ἠξέουρον νὰ ἐξηγοῦν μίαν ἐπιγραφὴν, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι ἐννοοῦσι καὶ τί εἰσὶ νόμοι καὶ τί συμβάσεις».³¹

Ὁ Παγκαβής, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Κουμανούδη στὴν περιγραφή τῶν σχετικῶν γεγονότων στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἐπέβαλλε ἡ πολιτικὴ του ιδιότητα. Ἡ στάση του στὸ ζήτημα τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν», ὅταν ὁ ὅρος τῆς σύμβασης ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθεῖ, ἦταν πιὸ ἐπιφυλακτικὴ, ὡς πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Γερμανῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὑποστήριξη τῆς σύμβασης· στὴ σχετικὴ ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στοὺς Γερμανοὺς, ὡς Πρεσβευτῆς τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης, ὑποστήριζε ὅτι, ἂν ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνασκαφεῖς ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, θὰ ἐβλαπταν τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει, «διότι τοῦτο θὰ ἠλάττου τὴν δόξαν τῆς εὐγενοῦς αὐτῆς αὐταπαρνήσεως ὅτι ἐδαπάνησεν ὡς πρέπει εἰς ἔθνος πεφωτισμένον, οὐχὶ ἐξ ἰδιοτελείας καὶ πρὸς ὑλικὸν πλουτισμόν

27. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ ἀρ. 35*. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Παγκαβῆ, Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, Ἰφιγ. Μποτουροπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1997, σ. 158. Γιὰ τὰ πολιτικά-διπλωματικά κίνητρα τῆς Γερμανίας βλ. Ἀθανάσιος Καλπαζῆς, «Ἐπιρροές τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα», ὁ.π., σ. 51-58.

28. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 174. Παρόμοια ὑποστήριζε καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀ. Κοντόσταυλο τὸν Μάιο τοῦ 1876. Βλ. Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, «Ὁ Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς καὶ ἡ Ἠλεία», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Πύργος 23-26 Νοεμβρίου 1978), Ἀθήνα 1980, σ. 95-96.

29. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 150. Πβ. καὶ σ. 99.

30. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 158.

31. *Στὸ ἴδιο*, σ. 174.

τοῦ Μουσείου της, ἀλλ' ὑπὲρ μόνης τῆς ἐπιστήμης.³² Ὁ ὑπεύθυνος μάλιστα ἀρχαιολόγος Ernst Curtius εἶχε προτείνει στὸν Ραγκαβῆ νὰ δοθεῖ ἓνα ἀρχαῖο ὡς δῶρο στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι νὰ παρακαμφθεῖ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης περὶ «διπλῶν ἢ τριπλῶν».³³

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τοῦ Ραγκαβῆ ὀφειλόταν πιθανότατα καὶ στὴ ρῆξι ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μεταξὺ γερμανικῆς καὶ ἐλληνικῆς πλευρᾶς κατὰ τὸ διάστημα 1878-1879 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακάλυψη τῶν σλαβικῶν κτισμάτων στὶς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ θέμα εἶχε ἀναδειξεὶ ὁ Κουμανούδης μέσα ἀπὸ ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον* καὶ στὴν ἐφημ. *Παλιγγενεσία* καὶ εἶχε προκαλέσει δημόσια συζήτηση.³⁴ Ἡ ὑπόθεση εἶχε, ἀσφαλῶς, καὶ πολιτικὴ-διπλωματικὴ διάσταση, δεδομένου ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν περίοδο συζητοῦνταν οἱ ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Συνέδριο τοῦ Βερολίνου) καὶ ἡ σαφέστατη ἐμπλοκὴ τῆς Γερμανίας στὰ διπλωματικὰ τεκταινόμενα τῆς περιόδου 1878-1881 δυσχέραναν τὴ θέση τοῦ Ἑλληνα Πρεσβευτῆ. Στὰ *Ἀπομνημονεύματα* δὲν ὑπάρχει καμμία μνεῖα στὴ διαμάχη ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1880-1882 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν» εὐρημάτων στοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς οὔτε στὸ ζήτημα τῶν «σλαβικῶν» ποὺ εἶχε προηγηθεῖ οὔτε στὸν Κουμανούδη προσωπικά.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἦταν ἡ μόνη ἀρχαιολογικὴ ὑπόθεση, ὅπου φάνηκε ἡ ἀπαξιοτικὴ ἀντίληψη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ΑΕ. Στὸ θέμα π.χ. ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1873 γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ζαπτείου, στὸ ὁποῖο ἀντέδρασε ἡ Ἑταιρεία, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ καταστρεφόταν ἔτσι τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελιῶν,³⁵ ὁ Ραγκαβῆς διατύπωσε τὶς ἀντιρρήσεις του χαρακτηρίζοντας τὰ εὐρήματα «ἄσημα λείψανα». Κατὰ τὰ ἄλλα διαφώνησε καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ θέση τοῦ μεγάρου, ἀφ' ἑνὸς γιατί βρισκόταν κοντὰ στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου γιατί θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἐνδεχόμενὴ μελλοντικὴ επέκταση τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων.³⁶ Ὅταν ἡ ἀγγλικὴ Ἀκαδημία ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησι τὸ 1879 νὰ ἀνασκάψει στὴν Ἀκρόπολη, γεγονὸς στὸ ὁποῖο καὶ πάλι ἀντέδρασε ἡ ΑΕ, ὁ Ραγκαβῆς ἐπεσήμανε στὸν Ὑπουργὸ Παι-

32. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13.

33. Στὸ ἴδιο.

34. Γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ ἀνέδειξε τὶς διαφωνίες Κουμανούδη - Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*. Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. LIX-LX καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 357. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 114-117· Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 78, 121-122.

35. ΑΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. Δ'1, ἀρ. 2. Ἐπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), ἀρ. 36, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 132. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Εὐθ. Καστόρηχος, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 80-81 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., σ. 78.

36. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 85.

δείας ότι «ή Αρχαιολογική Έταιρεία ουδέν είχε δικαίωμα να αναμιγθῆ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, οὐσαν ἐντελῶς τῆς δικαιοδοσίας τῆς κυβερνήσεως».³⁷

Ὁ Παγκαβής δέχθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν *Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων*, τὴν ὁποία ἴδρυσε ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, Γεώργιος Σταύρου, τὸ 1862, μαζί με τοὺς Μάρκο Ρενιέρη, Γεώργιο Βασιλείου, Εὐθύμιο Κεχαγιᾶ, στελέχη ἐπίσης τῆς ΕΤΕ, καθὼς καὶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. Στόχος τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων, μεταξύ ἄλλων καὶ μετὰ τὴν ἐκδοση λαχείου (ὡπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων). Ἡ Ἐπιτροπὴ διαλύθηκε τὸ 1869 παραδίδοντας ὅσα χρήματα καὶ ἀρχαῖα διέθετε στὴν ΑΕ.³⁸ Ἡ στάση τοῦ Κουμανούδη ἀπέναντι στὴν *Ἐπιτροπὴ* ἦταν δυσμενῆς, γιατί θεωροῦσε τὴν δραστηριότητές της ἀφ' ἑνὸς ἔκφραση τῆς ματαιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ποὺ ὑποτιμοῦσαν τὸ ἔργο τῆς ΑΕ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἄσχετες μετὰ τὸν διακηρυγμένο στόχο της.³⁹ Παρὰ τὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Παγκαβῆ γιὰ τὴν ἴδρυση αὐτῆς τῆς «μικρᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας», ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ «ἤκιστα ἀρχαιογνώστου» Γεωργίου Σταύρου, ὁ ὁποῖος («ἐκόμπαζε») γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε κατατεθεῖ στὴν Τράπεζα,⁴⁰ φαίνεται ὅτι ὁ ρόλος του ἦταν σημαντικὸς. Σὲ ἐπιστολὴ του ὁ Ρενιέρης τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869 ἀνακοίνωσε στὸν Παγκαβῆ ὅτι ἕνας βασικὸς λόγος γιὰ τὴν κατάργησή της ἦταν, ἐκτὸς τοῦ θανάτου τοῦ ἐμπνευστῆ της, τοῦ Γ. Σταύρου, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παγκαβής ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.⁴¹

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παράδοση τῆς περιουσίας της στὴν Ἐταιρεία, ὁ Παγκαβής σχολίασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἀναρμοδιότητα τῆς τελευταίας σχετικὰ μετὰ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων, «διότι, εἴτε ἐξ ἀμελείας καὶ παρενοήσεως τῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν Ἐταιρείαν εἶχεν ἀποδοθῆ ἔκτοτε χαρακτήρ σώματος αὐθυπάρκτου καὶ οὐχὶ βοηθητικοῦ, ὡς συνίστων αὐτὸ ὁ κανονισμὸς καὶ τὰ πρόσόντα του».⁴²

37. Στὸ ἴδιο, σ. 289.

38. Γιὰ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων» βλ. Ἀγγλικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὴς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977, σ. 127· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ὁ.π., σ. 46· Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156-157, 372-373.

39. Τὸ 1867 παρενέβη μετὰ ἀνώνυμα ἄρθρα διαμαρτυρόμενος γιὰ τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τὰ χρήματα τοῦ λαχείου χρηματοδοτήθηκε φοιτητικὴ παράσταση τῆς Ἀντιγόνης. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 26-8-1867, 14-9-1867, 16-9-1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης φάκ. 35 (1149), ἀρ. 9, ὅπου ὁ Κουμανούδης σχολίαζε μετὰ μεγάλη εἰρωνεία τὴν δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς.

40. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156.

41. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ), Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Παγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 129, 23 Ἰουλίου 1869.

42. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 373.

Οί αντιλήψεις

Ο διαφορετικός χαρακτήρας που απέδιδαν στην ΑΕ οί δύο λόγιοι άπηχεϊ σέ τελευταία ανάλυση τίς διαφορετικές αντιλήψεις τους για τή διαδικασία οικόδομησης του νέου κράτους. Παρά τήν κοινή τους πεποίθηση για τή σημασία τών αρχαιοτήτων και τής επιστημονικής τους μελέτης και από Έλληνες επιστήμονες,⁴³ διαφωνούσαν ώς πρός τίς προτεραιότητες που έπρεπε νά τεθούν. Οί εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις τών δύο λογίων για τήν ίδρυση Ακαδημίας στην Ελλάδα αποτελούν πλευρές τής ίδιας διάστασης.

Ο Ραγκαβής θεωρούσε τήν ίδρυση Έλληνικής Ακαδημίας «ώς συντελεστικωτάτην εις τήν διανοητικήν ανάπτυξιν, εις τήν πρόοδον και εις τήν ύπόληψιν τής Ελλάδος»,⁴⁴ είχε μάλιστα αντιμετώπισει τόν Σύλλογο τών Βουλευομένων μελών τής ΑΕ τó 1848 ώς πυρήνα ενός τέτοιου ιδρύματος.⁴⁵ Τó θέμα πράγματι συζητήθηκε τó 1856, όταν ήταν Ύπ. Παιδείας ó Χ. Χριστόπουλος και ó Ραγκαβής έξασφάλισε τήν οικονομική στήριξη του Σίμωνος Σίνα.⁴⁶ Ο Κουμανούδης έξέφρασε τή διαφωνία του με άνωνυμο άρθρο στην έφημ. *Φιλόπατρις*.⁴⁷ Θεωρούσε πρόωρη ένεργεια και πολυτέλεια τήν ίδρυση Ακαδημίας, άφου τó επίπεδο τής επιστήμης στην Ελλάδα δέν ήταν τόσο ύψηλό, ώστε νά επιλεγούν χωρίς δυσκολία οί κατάλληλοι νά τήν επανδρώσουν. Η Ελλάδα, έξάλλου, είχε ανάγκη από διδασκτρία για τήν «μόρφωσιν ειδικών επιστημόνων άνδρών, ών ποιείται χρῆσιν άμέσως τó κράτος», και όχι επιστημονικούς συλλόγους με άριστίνδην μέλη. Η παραδοχή τής άδυναμίας αύτῆς δέν ήταν άρεστή εις πολλούς· διότι διαδηλοῖ τήν ταπεινήν εισέτι έν τοῖς επιστημονικοῖς πράγμασι κατάρσασιν· ήμεῖς δέ οί Έλληνες γενικώς σχεδόν τείνομεν πρός τά άνώτερα μετά

43. Στην «έκθεσιν περιουσίας από Αθηνών εις Αρακιδίαν» που έκφώνησε ó Ραγκαβής στην ΑΕ τόνιζε τήν υποχρέωση τών Έλλήνων «υπό τούς αίστους οίωνους τής έλευθερίας» νά άρξίσουν νά έρευνούν συστηματικά «τήν πατρίδα [...] ώς σπουδάζουσιν αύτήν οί άλλοεθνείς». Βλ. KEINE, Άρχαιο Έλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 62, ύποφ. 4.

44. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 389. Πβ. τ. Δ', σ. 161, 440.

45. Στο ίδιο, σ. 273-274. Η ιδέα για τήν ίδρυση Ακαδημίας κατά τó πρότυπο τής γαλλικής γενήθηκε στα χρόνια τής Επανάστασης, επαναδιατυπώθηκε από τούς Βαυαρούς και υποστηρίχθηκε από τόν Παναγιώτη Σούτσο. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σ. 141-145. Τήν ιδέα υποστήριζαν και ó Κ. Παπαρρηγόπουλος (βλ. ό.π., σ. 240) και ó Κ. Σχινῆς (βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινῆς (1801-1857). Η ζωή. Τó έργο. Η εποχή του*, Αθήνα 1998, σ. 110, 137).

46. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 389-395.

47. Έφημ. *Φιλόπατρις*, 6-7-1856. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 62. Για τó ιστορικό τής άνέγερσης του κτιρίου και τής ίδρυσης τής Ακαδημίας βλ. Γεώργιος Σ. Λάιος, ό.π., σ. 179-204, 213-244 και Γ. Οικονόμος, «Η Ελλάδα έν τῇ Διεθνεί Ακαδημαϊκή Ένώσει», *Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος*, 1927, σ. 61- 69.

φιλοτιμίας και φιλοδοξίας ου τῆς τυχούσης. Θέλομεν λοιπόν νά ἔχωμεν και ἡμεῖς Ἀκαδημίαν, οἴας ἔχουσι και τὰ λοιπὰ τῶν πεφωτισμένων και πλουσίων ἔθνων». Ἦταν, ἐξάλλου, ἀντίθετος μέ τήν ἄνωθεν ρύθμιση τῆς γλώσσας, ρόλο πού κάποιοι ἀπέδιδαν στό ἴδρυμα τῆς Ἀκαδημίας, δεχόμενος ὡς μοναδική χρησιμότητα ἐνός τέτοιου ὀργανισμοῦ τή δυνατότητα νά ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας και τῆς σύνταξης λεξικῶν.⁴⁸ Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σπουδῆς γιὰ τή δημιουργία ἐνός τέτοιου ἰδρύματος θά ἦταν νά γίνουν μέλη του ὄχι οἱ «ὀλίγοι και ἄριστοι», ἀλλά «βέβηλοι και ἀνίκανοι». Μὲ ἀναλυτικούς, τέλος, ὑπολογισμούς κατέληγε στό συμπέρασμα ὅτι, παρὰ τή χορηγία τοῦ Σίνα, οὔτε οἰκονομικά εἶχε τή δυνατότητα νά ἐπιβιώσει ἡ Ἀκαδημία και πρότεινε τὰ χρήματα νά χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τήν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἀδρανούς τότε ΑἸΕ και γιὰ τήν ὀργάνωση ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.⁴⁹

Στῆ συζήτηση πού ἐπαναλήφθηκε τὸ 1867, ὅταν ὁ Ὑπουργός Χ. Χριστόπουλος ἐπιχείρησε νά ἰδρύσει ὡς Ἀκαδημία τὸ *Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον*, ὁ Κουμανούδης διατύπωσε και πάλι τίς ἀντιρρήσεις του,⁵⁰ ἐνῶ ὁ Παγκαβής δὲν ἐνεπλάκη, ἀμέσως τουλάχιστον, καθὼς τότε εἶχε ἀρχίσει τή διπλωματική του σταδιοδρομία και βρισκόταν στὴν Ἀμερική.⁵¹ Τὸ 1875, πάντως, και, ἐνῶ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀρχίσει νά οἰκοδομεῖται, προέτρεπε μέ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Βερολίνο⁵² τὸν πρωθυπουργὸ Κουμουνοῦρο νά προχωρήσει ἐπιτέλους στὴν ἴδρυσή της, «οὐ μόνον διὰ τὴν παρ' ἡμῖν δραστήριον καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων [γιατὶ] ἡ ἴδρυσις αὐτῆς θέλει χαιρετηθῆ ὑπὸ πάσης τῆς Εὐρώπης ὡς ἡ ἀρίστη ἀπόδειξις ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος και οἱ σοφοὶ ὄλων τῶν μερῶν, οἵτινες σήμερον ὑπαγορεύουσι τὴν κοινὴν γνώμην θέλουσι ὅλοι βοήσει ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ προέτρεπε τὸν Κουμουνοῦρο νά μὴν ἀκούσει τοὺς «μελαγχολικούς» και «μεμφιμοίρους» πού πίστευαν «ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν εἶναι ὠριμος δι' Ἀκαδημίαν, διότι ἄλλως θά σάπιση πρὶν ὠριμάσῃ», ἐνῶ χρησιμοποιοῦσε ὡς παράδειγμα τίς εὐρωπαϊκὲς ἀκαδημίες πού εἶχαν ξεκινήσει μέ λίγους και χωρὶς σπουδαῖα κτίρια. Δεδομένου ὅτι

48. Γιὰ τίς γλωσσικὲς ἀπόψεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 56-65.

49. Ὁ Λάϊος, παραθέτει τίς ἀντιρρήσεις τοῦ Κουμανούδη, ἀγνωόντας δικαιολογημένα τὸν συγγραφέα. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, ὅ.π., σ. 144-145. Ἀντιρρήσεις ἐξέφρασαν ἀργότερα, κυρίως γιὰ τὸ κτίριο, οἱ Νικόλαος Δαμαλάς (1879), Ἄγγελος Βλάχος (1884), Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1889), Αλέξανδρος Φιλαδελφεὺς (1892) και Γεράσιμος Βώκος (1895). Βλ. ὅ.π., σ. 240-241.

50. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 62-63, 168-176, 266-267.

51. Ὁ Παγκαβής ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ συνεχῶς πιέζε γιὰ τὴν ἴδρυση Ἀκαδημίας και τὸ 1867, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἐμπλέκεται στό ζήτημα τοῦ *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου*. Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 244.

52. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 155-159.

ή διαφωνία του Κουμανούδη είναι βέβαιο ότι ήταν γνωστή, αν όχι από το άνω-νωμο άρθρο του 1856, τουλάχιστον από τα γεγονότα του 1867, οι παραπάνω χαρακτηρισμοί, όπως και ο μεταγενέστερος «μικρόνοος»,⁵³ αναφέρονταν και σε αυτόν, ο οποίος προτεινόταν, πάντως, από τον Ραγκαβή ως ένα από τα πρώτα μέλη της Ακαδημίας.⁵⁴

Η άποψη του Κουμανούδη για το θέμα παρέμεινε σταθερή ως το τέλος της ζωής του, μολονότι συμμετείχε το 1894, στα έγκαίνια του κτιρίου της Ακαδημίας έκφωνώντας λόγο ως αναπληρωτής του αντιπροέδρου της ΑΕ Σπ. Φιντικλή.⁵⁵ Σταθερή παρέμεινε και η άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος το 1887 δημοσίευσε πλήρες σχέδιο «ίδρύσεως και κανονισμού Ακαδημίας».⁵⁶

Παρόμοια διάσταση απόψεων διαπιστώνουμε και ως προς την ανάπτυξη του θεάτρου στην Ελλάδα, και κυρίως την οικοδόμηση κτιρίου που θα στέγαζε τις δραστηριότητές του. Ο Κουμανούδης, λάτρης ο ίδιος της θεατρικής τέχνης και θαμών των παραστάσεων όπερας κατά την εποχή των σπουδών του, θεωρούσε πολυτέλεια την οικοδόμηση κτιρίου στην Αθήνα, με τα ίδια επιχειρήματα που τον οδηγούσαν να αρνείται την ίδρυση Ακαδημίας.⁵⁷ Συμμετείχε στην επιτροπή που ανέλαβε τη σύνταξη κανονισμού του *Εθνικού Θεάτρου* το 1856,⁵⁸ εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι δεν έπρεπε να κατασκευασθεί *Νέα Σκηνή*, όπως πρότεινε ο Δημ. Καμπούρογλου.⁵⁹ Ο Ραγκαβής, από την άλλη πλευρά, συμεριζόταν την αγάπη του Κουμανούδη για το θέατρο, αλλά όχι την επιφύλαξη του για την οικοδόμηση κτιρίου γι αυτόν τον σκοπό. Έτσι είχε ενεργό συμμετοχή στην προσπάθεια εξεύρεσης χρηματοδότη, τον οποίο αναζήτησε στους Κωνσταντίνο Ζάππα και Ανδρέα Συγγρό, ενώ ασχολήθηκε με τη σύνταξη σχεδίου για την οικοδομή και κανονισμού λειτουργίας του θεάτρου και συμμετείχε σε επιτροπές με αυτό το αντικείμενο.⁶⁰ Χαρακτηριστικός για τις αντιλήψεις του Ραγκαβή είναι ο τρόπος με τον οποίο συσχέτιζε την Ακαδημία, το Πανεπιστήμιο, το Ζάππειο μέγαρο και το θέατρο:

Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐθνῶν τρία τινὰ κυρίως συντείνουσιν ἡ πρόοδος τῆς ὕλικῆς ἐργασίας, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἥθους καὶ τῆς διανοίας. Τὴν πρώτην τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐπαγγέλλεται νὰ θεραπεύσῃ

53. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 389.

54. *Στὸ ἴδιον*, Γεώργιος Σ. Λάϊος, ὅ.π., σ. 225.

55. Τὸ γεγονός χαρακτηρίσε αδυσάρεστον ἔργον» καὶ σχολίασε σὲ στιχοῦρηγμα ἐκεῖνων τῶν ἡμερῶν. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 278.

56. Γ. Σ. Λάϊος, ὅ.π., σ. 399-406.

57. Φάκ. 21 (1135), ἀρ. 219.

58. Φάκ. 9 (1111), ἀρ. 18.

59. Ἐφημ. *Φιλότατις*, 11-8-1856 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 27).

60. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 48· τ. Δ', σ. 96-97, 481, 515-516· Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὅ.π., σ. 51, 54, 215· Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 57-73, 146-148, 287-290.

τὸ κατὰσθημα τοῦ ἀοιδίμου Ἐδαγγέλη. Τὴν δευτέραν ἀφορᾶ τὸ ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἰδρυθὲν Πανεπιστήμιον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου Σίνα ἀνεγειρομένη Ἀκαδημία, εἰς δὲ τὴν τρίτην καὶ σπουδαιοτάτην ἀνάγκην ἀνταποκρίνεται τὸ Θέατρον.⁶¹

Ὁ Ραγκαβῆς πίστευε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἦταν ἔτοιμο νὰ ἐνσωματώσει θεσμικοὺς εὐρωπαϊκοῦ τύπου καὶ ἔλειπαν ἀπλῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ὀργάνωσή τους, ἐνῶ κατὰ τὸν Κουμανούδη ἡ συγκρότηση τοῦ ἐθνικοῦ-ἀστικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε ἓναν στόχο ποῦ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη πολλές προσπάθειες, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ.⁶² Χρησιμοποιοῦσε τὸν ὄρο «σκαπανεῖς» γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ρόλο τοῦ διαδραμάτιζε ἡ γενιά του στὴ διαδικασία αὐτή,⁶³ ἐνῶ ἀποκαλοῦσε «κολακευτικὴ αὐταρέσκεια» τὴν τάση πολλῶν συγχρόνων του νὰ προβάλλουν ἀποκλειστικὰ τὶς θετικὲς πλευρὰς τῶν Ἑλλήνων ἀποσιωπώντας τὰ προβλήματα.⁶⁴

Κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ τῶν δύο ἦταν ἡ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ κατακυρωνόταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη ὑπηρετοῦσαν ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν στόχο, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ συντάκτες τῶν ἔργων.⁶⁵ Κατὰ τὸν Ραγκαβῆ «τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος ἐξαρτᾶται κυρίως καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς ὑπολήψεως ἣν θέλει ἐμπνεύσει εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη περὶ τῆς ἀναπτύξεως ἧς εἶναι δεκτικὴ ἐν τῷ πολιτισμῷ».⁶⁶ Ὁ Κουμανούδης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρακολοῦθοῦσε συστηματικὰ τὴν ἀνταπόκριση τῶν Εὐρωπαίων στὰ ἑλληνικὰ ἐπιτεύγματα⁶⁷ καὶ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμά τους νὰ

61. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 65.

62. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 101-102. Πβ. τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Καυταντζόγλου γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Ζαπτείου μεγάρου: «Παρ' ἡμῖν ὅμως, ἐνθα ἡ τε γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τέχναι ἐν σπαργάνοις εὐρίσκονται, καὶ οὐδεμία κατεβλήθη μελέτη καὶ φροντίς πρὸς ἐμφύχωσιν αὐτῶν, ἀποφασίζεται ἐν πατάγῳ καὶ βίᾳ ἡ ἴδρυσις μονίμου μεγάρου τῶν Ὀλυμπίων πρὸς ἔκθεσιν τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων ἕνεκα τῆς παρ' ἡμῖν ἀτυχῶς ἐπικρατοῦσης ἀκρίτου μιμήσεως πάντων τῶν ἀλλοτρίων. Σπεύδομεν δηλαδὴ κούφως καὶ ἐπιδεικτικῶς εἰς θερισμόν, ἐνῶ περὶ σπορᾶς οὐδεμία φροντίς ἐγένετο». Βλ. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, «Τὰ Ὀλύμπια ἐν Φαλήρῳ καὶ τὸ νῦν μεταρρυθμιζόμενον Ζάπτειον», *Ἀθήναιον* Η' (1879) 374-384.

63. «Ἐπιγραφὰ ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῶν πέριξ τόπων», *Ἀθήναιον* Στ' (1877) 476.

64. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 123, 125.

65. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. Ἐλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders: Ἡ συμβολὴ τοῦ D. Sanders στὴ μεταποίηση τῶν λογοτεχνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ», Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981*, τ. Α', σ. 353-354. Γιὰ τὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη βλ. τὴν ἀγγελία ἐκδοσης τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου του τὸ 1854, *Πανδώρα* Στ' (1855-1856) 93-94.

66. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 289.

67. Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 55, 68, 134, 135.

κρίνουν τή συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στίς ἀρχαιότητες: «εὐχόμεθα μόνον νά φανῶμεν ἐπὶ τέλους ἀσπροπρόσωποι εἰς τὰ ὄμματα τῶν Εὐρωπαϊῶν, δεικνύοντες αὐτοῖς, ὅτι εἴμεθα καλοὶ φύλακες τῶν προγονικῶν ἡμῶν μνημείων, οἷους μᾶς ἀπαιτοῦσιν».⁶⁸

Ὁ «εὐρωπαϊσμός» τοῦ Κουμανοῦδη περιορίζεται, ὥστόσο, ἀπὸ κάποιες «ἐλληνοπρεπεῖς» ἀντιλήψεις. Πίστευε ὅτι κρατική ὑποστήριξη ἔπρεπε νά ὑπάρχει μόνον γιὰ τὸ ἐλληνικὸ θέατρο,⁶⁹ ἀπέριπτε τὴ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν στὰ Παρθεναγωγεῖα⁷⁰ καὶ τοὺς «ξενισμούς» στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα,⁷¹ ἐνῶ πρότεινε ἀκόμη καὶ («νά μεταβληθῇ ὁ ἱματισμός τοῦ Ἑλληνοῦ ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον, τοῦ τε πολίτου καὶ τοῦ στρατιώτου».⁷² Σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο («Παιδαγωγία τῶν μεγάλων») τὸν Μάρτιο τοῦ 1862,⁷³ συζητοῦσε τὴν ἵδρυση «τιμηθείας» τῶν ἡθῶν κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ρωμαίων. Γιὰ νά καταλήξει στὴν πρόταση γιὰ τὴ «ρύθμιση» ἐκ μέρους τῆς πολιτείας τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, σχολίαζε τίς εὐρωπαϊκὲς ὑπερβολές, κατὰ τὴ γνώμη του, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Τὸ μεγάλο διάστημα ποὺ οἱ Ἕλληνες ἐζήσαν στὴ «δουλεία» τοὺς ἐμπόδιζε νά κερδίσουν ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις ἐν τῷ μεταξύ, γεγονός ποὺ τοὺς κατέστησε ἀνώριμους νά ἐνστερνισθοῦν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἡθῆ, συνεπῶς ἔπρεπε νά παρακάμψουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ νά ἐφαρμόσουν κάποιους ὀρθοὺς θεσμοὺς παλαιότερους, δηλ. τῶν ἀρχαίων λαῶν, θεσμοὺς ἐλεγκτικοὺς τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς.

Δήλωνε ἐπίσης μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὅτι ἀπέριπτε τὸν («κοσμοπολιτισμό»): «Τὴν φιλοπατρίαν θεωρῶ ἀρετὴν ἐγὼ ἰδιαζόντως πως, προτιμητέαν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ κατὰ πολὺ· διότι μόνον δι' αὐτῆς προβαίνει ἐν ἔθνος καὶ δι' αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔπειτα· ἄλλως ὄχι. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς δὲ φέρει σχεδὸν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν».⁷⁴ Τὴν ἀρχὴ του διατύπωσε καὶ ὡς δόγμα: «Φιλανθρωπίαν μετὰ πατριωτισμοῦ δέχομαι, ὄχι δὲ κοσμοπολιτισμόν, διότι ὡς ἔχουσι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ὁ κοσμοπολιτισμὸς εἶναι θάνατος τῆς προόδου».⁷⁵ Δὲν ὑπάρχει καμ-

68. *Φιλίστωρ* 2 (1862) 496.

69. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο ποὺ συντάξε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, *φάκ.* 5(1107), ἀρ. 12.

70. Βλ. τὰ ἀνυπόγραφα ἄρθρα «Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 23-12-1855 καὶ «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείσεως», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 16-3-1856 (τὰ ἀποκόμματα στὸν *φάκ.* 51 (1165), ἀρ. 22-25).

71. *Φάκ.* 24 (1138), ἀρ. 3ῃ' (1-6).

72. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο γιὰ τὸν ἑαυτό του, *φάκ.* 5(1107), ἀρ. 12.

73. *Φιλίστωρ* 3 (1842) 261-268. Βλ. καὶ *φάκ.* 36(1150), ἀρ. 78. Πβ. τὴν παρόμοια ἀποψη τοῦ Πέτρου Σκυλίτζη Ὀμηρίδη διατυπωμένη στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης: Γιάννης Κόκκωνας, Ὁ Πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ὀμηρίδης, 1784-1872. Μελέτη τῆς συμμετοχῆς ἐνὸς ἐλάσσονος σὲ γεγονότα μείζονος σημασίας, Ἀθήνα 2003, σ. 142, 221.

74. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανοῦδη 1845-1867*, μεταγραφὴ Στ. Ν. Κουμανοῦδης, ἐπιλεγόμενα Α. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 110-111.

75. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανοῦδης*, ὅ.π., σ. 244-246.

μία ένδειξη ότι ο Ραγκαβής ένστερνιζόταν αυτήν την άποψη. Αντιθέτως, ο κοσμοπολιτισμός αποτελεί ένα από τὰ αναγνωρισμένα χαρακτηριστικά του. Όλες οι έρμηνείες που έχουν δοθεί π.χ. για τὸ περιεχόμενο τῆς πεζογραφικῆς του παραγωγῆς, άνεξάρτητα από τούς ἐπὶ μέρος στόχους που έχουν διαπιστωθεῖ, συγκλίνουν στήν παραδοχή ότι με τὸν έναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ὁ κόσμος τῶν κειμένων του ὑπερβαίνει τούς ἑλληνικούς ὀρίζοντες και ἐξοικειώνει τὸν ἀναγνώστη με τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ πραγματικότητα.⁷⁶

Ταυτισμένος με τὴν πρώτη περίοδο τῆς ΑΕ και τούς πύρινους λόγους τοῦ θείου του Ἰακ. Ρίζου Νερούλου κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ραγκαβής, ὅπως και ὁ Κουμανούδης, δέν φαίνεται νὰ ένστερνίσθηκε ποτέ τὸ τρίσημο σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς ιστορίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου, στὸν βαθμὸ τουλάχιστον που γνωρίζουμε τίς ἀπόψεις του.⁷⁷ Μολοντί οι ἀπόψεις που ἐκφράζουν σχετικά με τὴν ἀρχαία τέχνη και τὴν παρακμὴ της στὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ταυτίζονται ὡς πρὸς τὴ βασικὴ ἀρχή,⁷⁸ διαφοροποιούνται ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αποτελοῦν οι ἀπόψεις τους για τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική.

Κατὰ τὸν Ραγκαβή:

Οὕτω φύοθην συμμιγέντων τῶν διαφόρων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀυθμῶν, και τοῦ θόλου παντοίως συνδυασθέντος και συνδεθέντος μετὰ τῶν κίονων, πα-

76. Τάκης Καγιαλῆς, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγῆς και Ραγκαβῆς», Νάσος Βαγενῆς (έπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Δουκῆ Λάρα. Μελέτες για τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880*, Ἡράκλειο 1997, σ. 119-148· Δημήτρης Τζιόβας (έπιμ.), *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, Δηγήματα*, Ἀθήνα 1999, σ. 9-129· Ἀλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμός και εὐρωπαϊσμός. Ζητήματα ιδεολογίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ», *Ὁ ρομαντισμὸς στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, σ. 221-238.

77. Ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς ΑΕ, με τίς σκληρῆς ἀπόψεις του κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀποτελεῖ ἕνα βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ πλαίσιο που ἔχει διαγράψει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπισημάνει, ἐξἄλλου, με ἔμφαση πόσο ἀρχαιολάτρες ἦσαν οι Φαναριῶτες. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικός ρομαντισμός*, Ἀθήνα 1982, σ. 221-241, 339-340. Ὁ Ραγκαβῆς δέν περιλαμβάνεται στὰ πρόσωπα, τῶν ὁποῖων τὰ κείμενα χρησιμοποιούνται συχνὰ ὡς τεκμηρίωση στὸ σχῆμα αὐτό. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται ἀναλυτικῆς σημειώσεις για τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τίς ὁποῖες δέν δημοσίευσε. Πρόκειται για μιὰ οὐδέτερη χρονολογικὴ καταγραφή γεγονότων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 74. Βλ. ἐπίσης Εὐθύμιος Σουλογιάννης, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς και τὸ ιστοριογραφικὸ ἔργο του», *Παρνασσός ΚΒ'* (1980) 263. Στὸ θεατρικὸ ἔργο *Δούκας* παρουσιάζει με τὰ μελανότερα χρώματα τὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἐθνοκεντρισμός και εὐρωπαϊσμός, ὁ.π.*, σ. 227.

78. Τὸ θέμα που ἀνακοίνωσε πὼς θὰ διδάξει ὁ Ραγκαβῆς κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1844-1845 ἦταν τὸ ἔξῃ: «Πὼς ἐταπεινώθη [ἡ ἀρχαία τέχνη] ὑπὸ τῶν Ἀπογόνων, πὼς ἐξηχρεώθη και διεστράφη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, πὼς τέλος κατεστράφη ὑπὸ τῆς ἀπειροκάλου και ἀμαθοῦς βυζαντινῆς δυναστείας και ὑπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ...». Βλ. Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ *καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1844-1845*, σ. 16.

ρήχθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων βουλευτηρίων αἱ βυζαντινὰ ἐκκλησίαι, ὧν ἀρχέτυπον ὁ ἀπαράμιλλος τῆς ἀγίας Σοφίας ναός.⁷⁹

Κατὰ τὸν Κουμανούδη:

*Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ λοιπὸν ἐθαυμάζετο τὸ κτίσμα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Βυζαντίῳ ὡς καλλιτέχρον, ἐνῶ δὲν ἦτο καὶ δὲν εἶναι (ἂν ἐξαιρέση τις τὸν θόλον του) παρὰ τραγέλαφος. Πῶς ἦτο δυνατόν ἢ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ ἔχη τινα ὕπαρξιν αὐτοτελῆ καὶ ἔλλογον μετὰ κάλλους, ὅτε ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου ἐτρόπησαν οἱ ἀπαίδευτοι συνήθως αὐτοκράτορες εἰς τὸ κατασκευάζειν οἰκοδομὰς μὲ δα-
νεισμένα ἢ μᾶλλον ἠρπαγμένα ἐξ ἄλλων παλαιότερων κτισμάτων μέλη ἀρχι-
τεκτονικὰ διαφορωτάτων σχημάτων;*⁸⁰

Ὁ Ραγκαβῆς ἀναγνώριζε τὸ εἰδικὸ βᾶρος τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁸¹ καὶ συνδέεταν μὲ τὸν σύλλογο Ἀνάπλασις,⁸² πού ἔθετε ὡς στόχο «νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀνάπλασιν καὶ διοργάνωσιν τῆς κοινωνίας διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξυπηρετούμενου ὑπὸ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν»,⁸³ σύλλογο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Κουμανούδης δὲν ἤθελε νὰ ἔχει καμμία σχέση.⁸⁴ Ὁ Ραγκαβῆς συμμετεῖχε ἐπίσης εὐχαρίστως στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, εἴτε ὡς ἀκροατῆς εἴτε ὡς ὀμιλητῆς,⁸⁵ ἐνῶ ὁ Κουμανούδης ἀντιμετώπιζε μὲ μεγάλη ἀντιπάθεια τοὺς πνευματικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως,⁸⁶ ὅπως καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλη, ἣ ὅποια συμβόλιζε ὅλα ὅσα ἀπέρριπτε.

79. Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1845-1846, σ. 11.

80. Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 47. Τὸ κείμενο συνέταξε ὁ Κουμανούδης τὸ 1867.

81. Ἐλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὀ.π., σ. 356. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὀ.π., σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-246, 248-250.

82. Διετέλεσε Πρόεδρος καὶ στὴ συνέχεια ἰσόβιος Ἀντιπρόεδρος. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὀ.π., τ. Δ', σ. 510-512.

83. Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικὴ ἀκρότητα καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο (1890-1900)», *Τὰ Ἱστορικὰ* 18,19 (Ἰούνιος, Δεκέμβριος 1993) 123.

84. Ὅταν τοῦ ἐστεῖλαν τὸ ὁμώνυμο περιοδικὸ καὶ ζήτησαν τὴν παντὸς εἶδους συνδρομὴ του, ἀγνόησε τὴν ἐπιστολὴ. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 132.

85. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὀ.π., τ. Γ', σ. 466-467, 497.

86. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἡλία Τανταλίδη, σχόλιο γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Στεφ. Καραθεοδωρῆ (φάκ. 4 (1106), ἀρ. 11): «τὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτυπώθη ἀπὸ τριάκοντα ἐτῶν, ὅπερ νὰ ἐπενήργησεν εἰς τὴν τοῦ ἔθνους παιδείαν σημαντικῶς; ποία γραμματικὴ, ποῖον λεξικόν, ποία χρηστομάθεια ἑλληνικὴ ἢ λατινικὴ ἢ Γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ; ποία ἐκδόσις Ἑλληνοῦ ἢ Ρωμαιοῦ κλασικοῦ; ποία φυσικὴ; ποία γεωγραφία; ποία χημεία; ποία ἀνατομία, ποία χειρουργικὴ; ποία φυσικὴ ἱστορία, ποία ἱστορία τῆς γραμματολογίας, ποία ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κτλ. κτλ.;».

Ἡ διάσταση ἀπόψεων πού τοὺς διέκρινε ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ συνδέεται μὲ τὶς παραπάνω πεποιθήσεις. Ὁ Κουμανούδης συντασσόταν μὲ αὐτοὺς πού πίστευαν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἔπρεπε νὰ μεταρρυθμισθεῖ.⁸⁷ Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ψαλμωδία («τῆς μύτης») δὲν εἶχε καμμία σχέση με τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ ὀφειλόταν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ «ἀνατολικοῦ» ὕφους ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἔπρεπε ἐπομένως νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ μουσικὸ αἰσθητήριό τῶν Ἑλλήνων μὲ πρότυπο τὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἁρμονία.⁸⁸ Ὁ Ραγκαβὴς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐνστερνιζόταν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ παραδεδωμένος τρόπος ψαλμωδίας ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς⁸⁹ καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἄποψη ἐκείνων πού χαρακτηρίζαν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τετραφωνίας στὶς ἐκκλησίες «ἀσεβῆ νεωτερισμόν».⁹⁰

Στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν πρακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὴν πολιτικὴ, σὲ γενικὲς γραμμὲς συμφωνοῦσαν. Ὑπῆρξαν καὶ οἱ δύο προστατευόμενοι τοῦ Κωλέττη, πολιτικὰ «σώφρονες» καὶ μετριοπαθεῖς, πιστοὶ στὸ καθεστῶς τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, πολὺ κοντὰ στὸν Γεώργιο καὶ ἀντίθετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀνατροπές.⁹¹

Κοινωνικὴ διάσταση

Σὲ μιὰ τόσο στενὴ καὶ ὀλιγάριθμη στὸ ἐπίπεδο τῶν λογίων κοινωνία, ὅπως ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ, οἱ διαφωνίες, οἱ ἀντιπάθειες καὶ οἱ συγκρούσεις ἔχουν, ἀσφαλῶς, ἔντονο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων συγκροτοῦνται οἱ κοινωνικοὶ ἢ πνευματικοὶ κύκλοι καὶ ὀργανώνονται οἱ πολιτικὲς ἢ ἄλλες διασυνδέσεις.

Μολοντί ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Κουμανούδη στὸν Ραγκαβῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ

87. Πρόκειται γιὰ δύο σαφῶς διακρινόμενες ομάδες πού ὑποστηρίζουν ἢ ἀπορρίπτουν τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Βλ. πρὸχρονά «Ἑλλη Σικοπετέα, Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὅψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880), Ἀθήνα 1988, σ. 182-183.

88. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 47-48· Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος, ὅ.π., σ. 194, 196. Ἡ ἄποψή του γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι ἀπολύτως στὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου δοκιμίου του: *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845.*

89. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 92· ἐπίσης σ. 28, 116, 384, 481, 533-534· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφοι κῶδιξ*, ὅ.π., σ. 124-126.

90. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

91. Γιὰ τὸν Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 105-106, 228, 233-234, 236-237, 256. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. ἐνδεικτικὰ Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Α', σ. 353-355, 357 καὶ τ. Γ', σ. 111-112. Ἐπίσης Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, 1809-1892. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1995, *passim*.

των σπουδών του στη Γερμανία γίνεται με άφορμή την ανάγνωση μιᾶς ποιητικῆς ἀνθολογίας,⁹² εἶναι βέβαιο ὅτι τὸν γνώριζε καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλες του ιδιότητες. Ὁ Κουμανούδης παρακολούθησε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, γνώριζε π.χ. τὸν Ludwig Ross καὶ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη.⁹³

Ἡ προσωπικὴ γνωριμία ἐγένετο τὸ 1845 στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ πρῶτο σχόλιο τοῦ Κουμανούδη ἦταν: «πολλὰ ὁμιλεῖ. Φραγκίζεϊ πως, δὲν Ἑλληνίζεϊ κατὰ τὸ φέρσιμον, εὐδιάκριτος».⁹⁴ Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ δύο λόγιοι ἀνῆκαν σὲ διαφορετικοὺς κύκλους στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ δὲν εἶχαν ιδιαίτερες κοινωνικὲς σχέσεις. Ὁ Ραγκαβῆς ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ στοὺς καταλόγους ἐπισκεπτῶν πού συνήθιζε νὰ τηρεῖ ὁ Κουμανούδης,⁹⁵ τὴν ἐποχὴ μάλιστα πού συνεργάστηκαν στὴν προσπάθεια προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν δικαίων στὴ διεθνή κοινότητα, ἐκ μέρους τῶν Θρακῶν, παραμονές τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.⁹⁶ Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴν συνεργάστηκαν γιὰ τὴν ἴδρυση «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας».⁹⁷

Τὰ πρόσωπα πού συμπαθοῦσε ὁ Ραγκαβῆς ἢ συγκροτοῦσαν τὸν κύκλο του, ὁ Κ. Σχινᾶς, ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὁ Χαρ. Χριστόπουλος, ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ Κ. Φρεαρίτης κτλ., εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ, μὲ τὰ ὅποια, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀντιπαρατέθηκε ὁ Κουμανούδης.⁹⁸ Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνει καὶ ἀντιστρόφως: ὀρισμένα μὴ συμπαθῆ στὸν Ραγκαβῆ πρόσωπα, ὅπως ἦσαν ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Γεώργιος Παπασλιώτης, ὁ Ἀριστείδης Μωραϊτίνης, ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, εἶναι πρόσωπα πού ἐκτιμοῦσε ἢ ὑποστήριζε ὁ Κουμανούδης.⁹⁹ Ἡ στάση, ἐξἄλλου,

92. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1), 8 Νοεμβρίου 1841 στὸ Βερολίνο. Τὸ τμήμα αὐτὸ δημοσιευμένο: Μαριλίτσα Μητσού, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδοκοπυλοπελεκητής* 5 (1995/96) 250-254. Ἡ ἀνθολογία εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλ. Χαντσερῆ, *Νέος Παρνασσός ἢ Ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιήσεων τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1841.

93. ΕΒΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. 1559, ἀρ. 12, Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1).

94. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34.

95. Φάκ. 36(1150), ἀρ. 139.

96. Συνυπέγραψαν τὸ 1854, μαζί μὲ ἄλλους, ἐκκλήση στὴ γαλλικὴ γλῶσσα πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς νὰ ἐπιδειξοῦν φιλόφρονα αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἑλληνες. Βλ. [Κωνσταντίνος Ράδος], «Ἐκλογή ἐγγράφων ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Στ. Κουμανούδη», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, νέα σειρά Α', τχ. Β' (1928) 133-134.

97. ΚΕΙΝΕ, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ραγκαβῆ, φάκ. 39, ἀρ. 106, 107.

98. Ὡς πρὸς τὸν Ραγκαβῆ, γιὰ τοὺς Σχινᾶ, Παπαρρηγόπουλο, Βυζάντιο βλ. παραπάνω. Ὁδηγὸς γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα εἶναι τὰ *Ἀπομνημονεύματα*. Ὡς πρὸς τὸν Κουμανούδη, ἢ διαμάχη μὲ τοὺς Παπαρρηγόπουλο καὶ Βυζάντιο εἶναι γνωστὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν Χριστόπουλο ἀναφέρει τὴν ὑπόθεση τῆς Ἑταιρείας πού δὲν ἰδρύθηκε τὸ 1858. Γιὰ τὸν Φρεαρίτη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 36-39. Μὲ τὸν Γούδα, τέλος, ὁ Κουμανούδης ἀντιπαρατέθηκε γιὰ τὴν καταστροφὴ ἀρχαιοτήτων πού εἶχε διαπράξει. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 17-2-1872, 19-2-1872, 22-2-1872, 25-5-1872.

99. Βλ. φάκ. 28 (1142), ἀρ. 37 (γιὰ τὸν Φαρμακίδη), φάκ. 20 (1134), ἀρ. 4, φάκ. 26

του Ραγκαβή απέναντι στην ΑΕ υποδηλώνει από μία άποψη την αντιπαράθεσή του με μιὰ ολόκληρη ομάδα ανθρώπων που τὴ συγκροτοῦν μετὰ τὴν ἀποχώρησή του. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστία του, τὸ σχόλιο ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος ἦταν «ἀποκεκλεισμένος» ἀπὸ τὴν ΑΕ ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στὴ διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1896 ὁ Ροῖδης διακρίνει σαφῶς τὴν ομάδα Ραγκαβή, Παπαρρηγόπουλου ἀπὸ αὐτὴν τῶν Κουμανούδη, Β. Οἰκονομίδη,¹⁰⁰ ἐνῶ παρόμοια διαπίστωση γιὰ τὸν Ραγκαβή ἔχει γίνει καὶ ὡς πρὸς τοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας.¹⁰¹

Ἡ στάση συγκεκριμένων προσώπων ἀναδεικνύει αὐτὴν τὴ διάσταση. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ σφοδρότερους ἐπικριτὲς τοῦ Παπαρρηγόπουλου τὴν ἐποχὴ πού ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, τὸ 1850, ἦταν ὁ Βασίλειος Σχινᾶς, ἄνθρωπος τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ Κουμανούδη.¹⁰² Ὁ Ἡλίας Σταθόπουλος, πού ὑπογράφει ἓνα πολὺ ἐπιθετικὸ κείμενο ἐναντίον τοῦ Ραγκαβή καὶ τοῦ Π. Σούτσου, ἀνῆκε ἐπίσης στὸ στενότατο περιβάλλον τοῦ Κουμανούδη. Μὲ τὸ φυλλάδιο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ὁ Α. Ραγκαβῆς καὶ ὁ Π. Σούτσος ἢ ἡ Νέα Ἐπιστήμη περὶ τῶν Φαινομένων τῆς Ἀτομάτου Κινήσεως τῆς Τραπεζῆς καὶ ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ Γραφομένου Λόγου*, πού κυκλοφόρησε τὸ 1853, ὁ Σταθόπουλος στρεφόταν ἀφ' ἐνὸς ἐναντίον τοῦ Ραγκαβή γιὰ τὶς ἀπόψεις του περὶ πνευματισμοῦ¹⁰³ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τοῦ Σούτσου γιὰ τὴν ἀνάσταση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Ὁ Σταθόπουλος μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἔγραφε γιὰ τὸν Ραγκαβή (σ. 6): «ὁ ἀνὴρ εἶναι μεστὸς κόμπου, στόμφου καὶ οἰήσεως, ἐπιπόλαιος ἐν πᾶσι, καὶ ἄκριτος ὑπερβάθμιος». Στρεφόταν καὶ ἐναντίον τοῦ Παπαρρηγόπουλου γιὰ ἓνα λάθος τῆς ἱστορίας του καὶ σημείωνε ὅτι ἀνέμενε «τὴν καταδρομὴν τοῦ συναγωγίου», νὰ ἀπολυθεῖ δηλαδὴ, ἀν γινόταν Ὑπουργὸς Παιδείας ὁ Ραγκαβῆς, λόγῳ τῆς ἐπίθεσής του. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κουμανούδης, μολοντί συμφωνοῦσε ἀπολύτως μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ Σούτσου,¹⁰⁴

(1140), ἀρ. 92 (γιὰ τὸν Παπασιλιώτη), Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 187-190 (γιὰ τὸν Ἀργυρόπουλο), Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ.Α. Κουμανούδη», *Ὁ Ἐρασιστής* 15 (1978-1979) 1-4, 8-10 (γιὰ τὸν Μωραϊτίνη).

100. Ἐμ. Ροῖδης «Ἀκαδημία χωρὶς Ἀκαδημαϊκοὺς». Βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, τ. Ε', Ἀθήνα 1978, σ. 198.

101. Στὸν κύκλο του ἀνήκουν ἐκτὸς τοῦ Παπαρρηγόπουλου, οἱ Δ. Βερναρδάκης, Θ. Ὀρφανίδης, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Π. Ματαράγκας κ.ἄ. Βλ. Ἀθηνᾶ Γεωργαντζᾶ, *Ἐμμανουὴλ Ροῖδης. Ἡ πορεία πρὸς τὴν πάπισσα Ἰωάννα*, Ἀθήνα 1993, σ. 157.

102. Γεώργιος Λάιος, «Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975) 307-311. Ὁ Β. Σχινᾶς σχεδὸν συνομήλικος τοῦ Κουμανούδη καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους μαθητὲς του, ἦταν καθηγητὴς τῶν Λατινικῶν στὴ Ριζάρειο. Βλ. Ἰωάννης Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, Ἀθήνα 1870, σ. 40-46 (σημ. γιὰ τὴν Ριζάρειο). Γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν Κουμανούδη βλ. φάκ. 35(1149), ἀρ. 88 καὶ φάκ. 5(1107), ἀρ. 100.

103. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 287-293.

104. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 60-61.

δὲν δημοσίευσε τίποτε· ὁ Σταθόπουλος ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ δημοσία φωνὴ τοῦ φίλου του.¹⁰⁵

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὶς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες τοῦ Ραγκαβῆ· τὸν θεωροῦσε «ἀπρόσεκτο» καὶ «ἐπιπόλαιο» στὰ γραπτὰ του. Σχολιάζοντας τὸ ἔργο *Antiquités Helléniques* σημειώνει: «Ἐν γένει ὁ Ῥαγκαβῆς γράφων τὸ ἐκτενὲς τοῦτο ἀρχαιολογικὸν βιβλίον γενικὰς εἰδήσεις περὶ ἱστορίας παρεῖχε, χωρὶς νὰ φροντίζη περὶ τῆς ἀκριβείας, ἅτε ὡν περὶ ἄλλα τινα ἐστραμμένος, εἰς τὰ πολιτικὰ φαίνεται, ὅθεν de minimis praetor non curat».¹⁰⁶ Παρόμοιες ἦσαν καὶ οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Ἐλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ* τοῦ Τορκουάτο Τάσσο: «Ἄλλὰ καὶ πολλὴν εὐχέρειαν καὶ ἐπιπολαιότητα ὁ εὐλογημένος καὶ ἀπροσεξίαν ἔδειξεν ἀπ' ἐκείνας ὅπου ἤξεύρομεν ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἔργοις του».¹⁰⁷ Ἡ κριτικὴ του ἐπεκτεινόταν καὶ στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Ραγκαβῆ. Τὸ 1849 σὲ δύο ἀνώνυμα ἄρθρα στὴν ἔφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, στὴν ὁποία ἦταν τακτικὸς συνεργάτης, ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητοῦσε τὴν πρωτοτυπία διηγήματος τοῦ Ραγκαβῆ δημοσιευμένου στὴν *Εὐτέρη*,¹⁰⁸ ἐνῶ τὸ ἴδιο ἐπικριτικὸς ἦταν καὶ γιὰ τὸ ἔργο *Γοργὸς ἰέραξ* ποῦ ὑπέβαλε ὁ Ραγκαβῆς στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1871, στὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου συμμετεῖχε.¹⁰⁹

Οἱ Κουμανούδης καὶ Ραγκαβῆς δὲν συνυπῆρξαν σὲ κανένα περιοδικὸ ἐντυπο ὡς συνεκδότες. Ἡ ὁμάδα ποῦ ἐξέδιδε ἢ εἶχε τακτικὴ συνεργασία μὲ τὸν *Φιλίστορα* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς φιλόλογους καὶ μαθητὲς τοῦ Κουμανούδη, Κωνσταντῖνο Μαυροφρύδη, Κωνσταντῖνο Ξανθόπουλο καὶ Ἀριστείδη Κυπριανό, ἐνῶ στὸ *Ἀθήναιον* συνεκδότες ἦσαν ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Καστόργης, βασικοὶ

105. Ὁ Σταθόπουλος εἶναι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας φυλλαδίου ποῦ κυκλοφόρησε τὸ 1857 μὲ τὸν τίτλο *Τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1857 τὰ ἐπιεσόδια καὶ μῆς λογικῆς ἀριθμητικῆς ἢ ἐπίκρισις* καὶ εἶχε στόχο νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν Κουμανούδη στὶς ἐπιθέσεις ποῦ δεχόταν μὲ ἀφορμὴ τὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τῆς χρονιάς ἐκείνης.

106. Φάκ. 20 (1134), ἀρ. 20.

107. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 81.

108. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51(1165), ἀρ. 5.

109. Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 13. Βλ. τὴν ἔκθεση: P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Ἀθήνα 1989, σ. 291. Ὁ Κουμανούδης δὲν τοῦ συγχώρησε ποτὲ τὸ γεγονός ὅτι δὲν βράβευσε, ὡς εἰσηγητὴς στὸν Πάλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1851, τὸ ποῦ ἀγαπημένο ἔργο του, τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο*. Μολοντί εἶχε συνείδηση ὅτι, μὲ τὶς περικοπὲς ποῦ ὁ ἴδιος εἶχε κάνει αὐτολογοκρινόμενος, ἀπέκρυπτε ἀπὸ τὸ κοινὸ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου—στὴν ἀνυπόγραφη ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ Ραγκαβῆ σημειώνει ὅτι ἡ οὐσία κρυβόταν στοὺς στίχους ποῦ ἔλειπαν—, ποῦ ἐξέφραζε μὲ τὴ μεγαλύτερη πληρότητα τὶς πεποιθήσεις του, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν κατηγοροῦσε ὅτι δὲν εἶχε «εἰσδύσει στὸ νόημα τοῦ ποιήματος» καὶ χαρακτηρίζε τὴν κρίση του «ἐπιπολαίαν». Βλ. Ν. Α. Βέης, «Ἐμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη», *Ἀρχεῖον τοῦ Θερακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσσαροῦ* 14 (1947-1948) 316. Γιὰ τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο* βλ. Μαριλίζα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π.

συντελεστές επί πολλά χρόνια τής ΑΕ. Τά μόνα περιοδικά, στά όποια συνυπήρξαν ώς συγγραφείς ήσαν ή *Πανδώρα* κατά την περίοδο 1851-1856 και ή *Χρυσάλλης* κατά τό διάστημα 1863-1867.

Στό *Άθήναιον*, εξάλλου, δημοσιεύθηκε και ή διαμάχη Ραγκαβή-Λύσανδρου Καυταντζόγλου για τό μνημείο του Γρηγορίου Ε'. Ό Καυταντζόγλου είχε παλαιότερα υπερασπισθεί τόν Κουμανούδη στη διαμάχη του με τόν Φρεαρίτη, όταν ό τελευταίος, ώς Πρύτανης, υποχρέωσε την ΑΕ νά άπομακρύνει τά άρχαία πού φυλάσσονταν σέ κάποιες αίθουσες του Πανεπιστημίου.¹¹⁰ Στην περίπτωση τής αντιδικίας του με τόν Καυταντζόγλου, για τή μορφή του μνημείου πού έπρόκειτο νά κατασκευασθεί για νά τιμήσει τόν Γρηγόριο Ε',¹¹¹ διακρίνεται ή αντίπαθεία πού έτρεφε ό ίδιος ό άρχιτέκτονας του μνημείου, αλλά και οι εκδότες του *Άθηναίου* πρós τό πρόσωπό του. Στόν πρόλογο των έκδοτών ό Ραγκαβής χαρακτηριζόταν «αυτοκλήτως έπιστέλλων νά έμποδισθ ή έκτέλεσις τής άποφάσεως τής έπιτροπής» και έπαιρνε τό μέρος του Καυταντζόγλου σημειώνοντας ότι τά λεγόμενα του τελευταίου «έχουσι έπιστημονικήν άξίαν». Ό Καυταντζόγλου κατηγορούσε τόν Ραγκαβή για τό «άποφθεγματικό», «άξιωματικό» ύφος του, ένω έμμέσως τόν χαρακτηριζε άναρμόδιο νά κρίνει. Ό Ραγκαβής έπανήλθε με άρθρο στην έφημ. *Έφημερίς*, γεγονός πού όδήγησε τόν Καυταντζόγλου νά δημοσιεύσει στό *Άθήναιον*¹¹² έπιστολή του Λουδοβίκου Θηρσίου, ό όποίος ύποστήριζε τις άπόψεις του. Τό ύφος των σχολίων των έκδοτών ήταν και πάλι ειρωνικό για τόν Ραγκαβή, ένω ό Θήρσιος του καταλόγιζε «αυταρέσκεια», «άλαζονεία» και άναρμοδιότητα νά εκφέρει γνώμη «περί τής ειδικότητος» των ζωγράφων.¹¹³

Κοινωνική συνείδηση

Έξετάζοντας την πορεία ένσωμάτωσης των δύο λογίων, τά δίκτυα «προστασίας» πού έντάχθηκαν, καθώς και την κοινωνική τους συνείδηση, όδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι δέν άνήκαν άπλώς σέ άλλους κύκλους, αλλά ή άπόσταση μεταξύ τους ήταν και κοινωνική. Παρά τό γεγονός ότι με τά προσόντα πού

110. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, *Καλλιτεχνική εξέτασις των κατά την άποπεράτωση και ανακαίνισιν του Έθνικου Πανεπιστημίου έργων του πρώην πρυτάνεως Κ. Φρεαρίτου*, Άθήνα 1865, σ. 72-73.

111. «Περί του τάφου του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' έπιστολή Α. Ρ. Ραγκαβή και άπάντησις εις αυτήν υπό Α. Καυταντζόγλου», *Άθήναιον* Δ' (1875) 125-142.

112. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, «Συμπλήρωμα τής περι του τάφου του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' καλλιτεχνικής μελέτης», *Άθήναιον* Δ' (1876) 344-354.

113. Σχολιάζοντας την ύπόθεση, ό Ραγκαβής άργότερα απέδιδε την επίθεση μόνο στους άμέσως έμπλεκόμενους Καστόρχη και Καυταντζόγλου. Βλ. Άλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, ό.π., τ. Δ', 169. Είναι ή μόνη αναφορά του Ραγκαβή στο πρόσωπο του Καστόρχη σέ όλο τό κείμενο.

διέθετε, ή αποκατάσταση του Ραγκαβή στην Ελλάδα ήταν ούτως ή άλλως εξασφαλισμένη, είναι χαρακτηριστική ή ευκολία, με την οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία, στηριζόμενος στην αρχή στον πατέρα του, ο οποίος άμέσως εντάχθηκε στους ήγετικούς κύκλους.¹¹⁴

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα ο Ραγκαβής αποκαταστάθηκε επαγγελματικά ως αξιωματικός του στρατού, ήρθε σε επαφή με τον Καποδίστρια και γενικά με τα πρόσωπα που ανήκαν στα ήγετικά στρώματα. Μετά την παραίτησή του από το στρατό, περίμενε μια καλύτερη αποκατάσταση στηριζόμενος στην οικονομική στήριξη του πατέρα του, ενώ άρχισε τη σταδιοδρομία του στην ελληνική δημόσια διοίκηση το 1832, όταν ο θεός του, Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός, τον διόρισε στη θέση του Παρέδρου στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Η επαγγελματική του ασφάλεια δέν κινδύνευσε, όταν έξ αιτίας του «σκανδαλώδους» γάμου του παύθηκε από το Υπουργείο Εκπαιδύσεως¹¹⁵ κατέλαβε άμέσως τη θέση του διευθυντή του Βασιλικού Τυπογραφείου. Το ψήφισμα κατά των έτεροχθόνων τον βρήκε στο Υπουργείο Έσωτερικών, από όπου απολύθηκε μέν, αλλά διορίστηκε, σχεδόν άμέσως, στο Πανεπιστήμιο ως καθηγητής της Αρχαιολογίας.¹¹⁶

Από τη θέση του «προστατευομένου» στην αρχή της σταδιοδρομίας του βρέθηκε άρκετά νωρίς στη θέση του «προστάτη». Στήριξε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και την οικογένειά του, ενώ οι δύο αυτοί, μαζί με τους γηραιότερους Κ. Σχινιά και Σκαρλάτο Βυζάντιο, συμπορεύθηκαν για χρόνια αλληλοϋποστηριζόμενοι. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διορίστηκε το 1834 στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, όταν Υπουργός ήταν ο Κ. Σχινιάς, και όταν απολύθηκε ως έτερόχθων το 1844, ήταν ο Ραγκαβής που τον υποστήριξε συνιστώντας στον Κωλέττη το 1845 να τον διορίσει στο Γυμνάσιο Αθηνών, κάτι που πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο μετά. Προηγήθηκε ή δυσμενής μετάθεση του προκατόχου του Γρηγόριου Γ. Παπαδόπουλου, έξ αιτίας της άρνησής του να συμμορφωθεί στην ύπουργική έγκυκλιο που συνιστούσε το βιβλίο του Παπαρρηγόπουλου. Τον διδακτορικό τίτλο που χρειάστηκε μερικά χρόνια αργότερα, για να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, τον όφειλε στις ενέργειες του Σχινιά.¹¹⁷

Ο Ραγκαβής γνώριζε τον Κωλέττη από το 1831. Το 1834 ως σύμβουλος

114. Στο σπίτι του πατέρα του στην Αθήνα το 1834 συναθροίζονταν μέλη της προεπαναστατικής έξουσίας, Φαναριώτες και ξένοι παρεπιδημούντες. Βλ. [έπιστολή του Thomas Abbet-Grasset], «Αί Αθήναι πρό 66 έτών», *Παναθήναια* 1 (1900-1901) 264-265.

115. Για τον γάμο του βλ. παρακάτω.

116. Για τη ζωή του κατά την περίοδο αυτή βλ. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 39-50. Λεπτομερέστερη περιγραφή γίνεται στα αντίστοιχα έτη στα *Απομνημονεύματα*.

117. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 116-117, 122-123, 138, 448-449.

στο Ύπουργεῖο Παιδείας ἀνέλαβε νὰ συντάξει ὄργανισμό γιὰ τὰ γυμνάσια καὶ τὸ πανεπιστήμιο στὴν Ἀθήνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἔγινε δεκτός ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία.¹¹⁸ Τὸ 1847 εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προωθεῖ ὑποθέσεις καὶ ἄλλων, ἐκμεταλλεύμενος τὴ σχέση του μὲ πολιτικὰ πρόσωπα.¹¹⁹ Ἀπὸ τὸ 1856, ὅποτε ἐξελέγη βουλευτὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ στὴ συνέχεια τοποθετήθηκε στὴ θέση τοῦ Ύπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, ἡ σχέση του μὲ τὴν πολιτικὴ εἶναι ἄμеше.¹²⁰

Ἄν πιστέψουμε τὸν Ραγκαβῆ, τὸ 1833 τοῦ προσφέρθηκε ἡ θέση τοῦ συμβούλου στὸ Ύπουργεῖο Παιδείας, τὴν ὁποία παραχώρησε στὸν Σχινᾶ πού βρισκόταν σὲ δυσμένεια καὶ δὲν εἶχε ἐργασία ἐκείνην τὴν ἐποχὴ.¹²¹ Τὸ 1861, σὲ μιὰ περίοδο πού ἡ μόνη θέση τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Ραγκαβῆς ἦταν αὐτὴ τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, μὲ δικές του ἐνέργειες, διατήρησε ὁ Σκαρλ. Βυζάντιος τὴ θέση του στὸ Ύπουργεῖο Παιδείας πού κινδύνευε.¹²² Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ παραπάνω εἶναι ἀπλῶς ἰσχυρισμοὶ τοῦ Ραγκαβῆ, ἡ ἀναφορὰ τοὺς μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνικῆς του συνείδησης, τὸ αἶσθημα ὑπεροχῆς. Ἐἴτε τὴν θεωρήσουμε πνευματικὴ, εἴτε κοινωνικὴ, οἱ ἐκδηλώσεις της εἶναι οἱ ἴδιες, δεδομένου ὅτι ἡ πνευματικὴ ὑπεροχὴ καθεαυτὴ σὲ μιὰ κοινωνία πού ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων μὲ εὐρωπαϊκὴ παιδεία ἦταν πολὺ μικρὸς, συνιστοῦσε ἀπὸ μόνη της κοινωνικὴ ἀνωτερότητα. Δὲν ἦταν ἀπλῶς φιλοφροσύνη, λοιπόν, ἡ παρατήρηση τοῦ Σκαρλάτου Βυζάντιου, λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Γεωργίου στὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἡ θέση τῆς ὑπεύθυνης τῆς αὐλῆς τῆς Βασιλίσσας ἀνῆκε δικαιωματικὰ στὴν κυρία Ραγκαβῆ.¹²³

Στὸ θεατρικὸ του ἔργο *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος ὁ Ραγκαβῆς* ἀποκαλύπτει τὴν κοινωνικὴ του συνείδηση σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τοὺς ἐτερόχθονες περίοδο, τὸ 1844. Ἡ σάτιρα ἀναφέρεται στὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὁ καθέννας, χωρὶς καμμία παιδεία, εἰδικὰ προσόντα καὶ κύρος, μποροῦσε νὰ καταλάβει δημόσιες θέσεις στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ στὸ πολιτικὸ σύστημα πού λειτουργεῖ χωρὶς ἀξιοκρατία, ὁ συγγραφέας ὑπερασπίζεται ἐμμέσως τὴν ὑφιστάμενη ἐπιθέσεις τάξη τῶν ἀνθρώπων μὲ προσόντα καὶ τὴν ἔντονα ἀμφισβητούμενη ὑπεροχὴ της.¹²⁴

118. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2004, σ. 50, 52.

119. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 1, ἀρ. 5, ἐπιστολὴ Ραγκαβῆ πρὸς Χ. Παρμενίδη, 17-3-1847. Ἔχει ἀναλάβει νὰ προωθήσει ὑπόθεση τοῦ Χ. Παρμενίδη στὸν Ύπουργὸ Γλαράκη καὶ στὸν διάδοχό του.

120. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., Β', σ. 373· Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 115, 120.

121. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., Β', σ. 361.

122. Στὸ ἴδιο, Γ', σ. 76-77. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο παρουσιάζει τὰ Σκιαδικὰ ὡς οἰκογενειακὴ του ὑπόθεση. Βλ. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 503.

123. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, ἐπιστολὴ πρὸς Ραγκαβῆ τῆς 9 Αὐγ. 1863. Εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ τὴν καταλάβει, ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

124. Δημήτρης Σπάθης, α"Αἰ λυπρὰὶ συνέπειαι τῶν ἐπαναστάσεων". Τὰ πολιτικὰ

Ἡ συνείδηση κοινωνικῆς ἀνωτερότητας πού χαρακτηρίζει τὸν Ραγκαβῆ ἐρμηνεύει τὴν ὑπεροψία, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους διασταυρώθηκε στὴ ζωὴ του. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Κουμανούδης, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1851 ὁ Κουμανούδης δημοσίευσε ἐπιστολὴ στὴν *Πανδώρα*,¹²⁵ μὲ τὴν ὁποία ἀνακοίνωνε, ἐνοχλημένος, ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπανειλημμένα καταγγεῖλει τὴν πλαστότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Σιμωνίδη καὶ ἀνέφερε τὰ ἄρθρα πού εἶχε δημοσιεύσει ἀνώνυμα στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*.¹²⁶ Ἡ ἐπιστολὴ ἦταν ἀπάντηση σὲ ἐκτενὲς σχετικὸ δοκίμιο τοῦ Ραγκαβῆ, μέλους τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου ἀγνοεῖτο ἡ σχετικὴ ἀρθρογραφία ὁποιοῦδήποτε ἄλλου γιὰ τὸ θέμα.¹²⁷ Ἀκόμα κι ἂν ἀγνοοῦσε ὁ Ραγκαβῆς, τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρθρογράφου τῆς *Νέας Ἑλλάδος*, ἀποκλείεται νὰ μὴ γνώριζε τὴ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ τῶν καθηγητῶν πού ἔκρινε τὰ χειρογράφα καὶ εἶχε γνωματεύσει πρῶτος γιὰ τὴν πλαστότητά τους, ἐνῶ εἶχε ὑποστῆ καὶ μήνυση γιὰ συκοφαντικὴ δυσφήμιση ἀπὸ τὸν θιγόμενο πλαστογράφο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβῆς δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπου προβάλλει συνήθως ἰδιαίτερα τὴ συνεισφορά του σὲ ὁποιοδήποτε ζήτημα, εἴτε πολιτικὸ εἴτε πνευματικὸ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κουμανούδης, παρὰ τὴν ἀνασφάλεια πού αἰσθανόταν κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς κυρίως ζωῆς του στὴν Ἀθήνα, γνωρίζοντας πόσο εὐκόλο ἦταν νὰ χάσει τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο,¹²⁸ δὲν ἔδειξε νὰ ὑποτιμᾷ τίς φιλολογικὲς του ικανότητες. Μολονότι τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου του,¹²⁹ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἴσο, ἴσως καὶ ἀνώτερο,¹³⁰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους συναδέλφους του. Ἡ στάση του ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσης ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ραγκαβῆ· καὶ οἱ δύο ἐπέμειναν νὰ διορισθοῦν στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ μὲν Κουμανούδης ἀπέρριψε τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν,¹³¹

γεγονότα τοῦ 1843 καὶ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος*, *Τὰ Ἱστορικά* 2 (Δεκέμβριος 1984) 317-334. Ὁ συγγραφέας τονίζει τὴ φαναριώτικη συνείδηση τοῦ Ραγκαβῆ.

125. *Πανδώρα* Β' (1851-1852) 754.

126. Ἀναφέρει 7 δημοσιεύματα. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται τὰ ἀποκόμματα τῶν 6. Βλ. φάκ. 51(1165), ἀρ. 6-12. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 44.

127. *Πανδώρα* Α' (1850-1851) 262-263.

128. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 54, 55. Διορίσθηκε ὑφηγητῆς τὸ 1845, ἔγινε ἐκτακτὸς καθηγητῆς τὸ 1846 καὶ τακτικὸς τὸ 1854.

129. Στὸ ἴδιο, σ. 63, 73, 76, 151.

130. Στὸ ἴδιο, σ. 69, 72 («ἐκ φύσεως ἔχω κάποια ἐξοχὴ καὶ λαμπρὴ ικανότητα στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων»).

131. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 29.

ὁ δὲ Παγκαβῆς στὸ Γυμνάσιο Ἀθηνῶν.¹³² Δὲν ἔδειξε ἐπίσης νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀντιρρήσεις τοῦ Παγκαβῆ σὲ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε εἴτε ἡ ΑΕ, εἴτε ὁ ἴδιος. Γύρω στὸ 1895, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Παγκαβῆ ποὺ τοῦ γέννησε τὴ σκέψη νὰ γράψει καὶ αὐτὸς ἀπομνημονεύματα, ὅπως τὸν παρακινούσαν οἱ φίλοι του.¹³³ Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Παγκαβῆς ἀντιμετωπίζει τὸν Κουμανούδη στὰ *Ἀπομνημονεύματα* ὑποδηλώνει, πάντως, τὴν «οὐδέτερη» σχέση τους. Τὸν ἀναφέρει ἐλάχιστα, μία φορὰ ὡς μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ καὶ μία ὡς υποψήφιο γιὰ ἓνα γερμανικὸ παράσημο, καὶ τὶς δύο φορές παρεμπιπτόντως καὶ μὲ ἀφορμὴ περιστάσεις στὶς ὁποῖες πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος.¹³⁴ Στους ἐπανειλημμένους σχολιασμοὺς τῆς ΑΕ, ὁ Κουμανούδης ἀπουσιάζει, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐστρατιάδη, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν κρύβει τὴν ἀντιπάθειά του.

Μία χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ διαμάχη εἶναι αὐτὴ μὲ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη, αὐτόχθονα Ἀθηναῖο, ἀσχολούμενο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ Παγκαβῆς ἀντιμετώπιζε ὑπεροπτικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἤρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν αὐτοδίδακτο Πιττάκη.¹³⁵ Ὁ Πιττάκης διετέλεσε ἐπὶ χρόνια ὑφιστάμενος τοῦ Παγκαβῆ, ἀπὸ τὸ 1832 ὡς τὸ 1841, ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Συνιδρυτὲς τῆς ΑΕ καὶ τὰ πιὸ δραστήρια στελέχη τῆς κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία, ἐφθασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἔχουν οὔτε τυπικὲς σχέσεις. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν *Antiquités Helléniques* τοῦ Παγκαβῆ, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναδημοσίευσε μὲ διορθώσεις ὅλο τὸ ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύσει ὁ Πιττάκης, κερδίζοντας ἔτσι ὁ ἴδιος τὴ φήμη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ἐνα ἄλλο ἐπεισόδιο στὸ πλαίσιο τῆς ΑΕ –δὲν διαβάστηκε ἐπιστημονικὸ ὑπόμνημα τοῦ Πιττάκη ἐξ αἰτίας τῆς μακρηγορίας τοῦ Παγκαβῆ γιὰ ἄλλο θέμα– σὲ συδυασμὸ μὲ τὸν παραγκωνισμὸ τοῦ Πιττάκη στὴ διοίκηση τῆς Ἐταιρείας, ὅπου ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κατελάμβανε θέση ἀπλοῦ μέλους, παρὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψήφων ποὺ ἐλάμβανε στὶς ἐκλογές, ὁδήγησε στὴν πλήρη ρήξη. Ἀπὸ τὸ 1852 ὁ Πιττάκης ἀπέκλυτε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Παγκαβῆ τὸ ἀνευρισκόμενο ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν, γεγονὸς ποὺ ἀνέφερε ὁ Παγκαβῆς στὸν πρόλογο τοῦ β' τόμου τῶν *Antiquités Helléniques*. Ὁ Πιττάκης ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνῆκε σὲ αὐτοὺς ποὺ ἐπέμεναν νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ζένες ἐφημερίδες

132. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 136-137.

133. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

134. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 93, τ. Δ', σ. 226.

135. Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ συγγραφέας ἄρθρου ποὺ σχολιάζει μὲ εἰρωνεία τὴν «προ-κῆρυξι» τοῦ Πιττάκη γιὰ τὸ ἔργο του *Ancienne Athènes*. Βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίππ, εἰσαγωγὴ στὸ *Ἐδρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, σ. 8'.

ή παραίτηση του Ραγκαβή από την Αρχαιολογική Έταιρεία το 1851.¹³⁶

Ο Πιττάκης, χαρακτηριστικός αυτόχθων, είχε έρεϊσματα σε πολλούς, όχι μόνον Αθηναίους,¹³⁷ αλλά και ξένους αρχαιολάτρες.¹³⁸ Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του προξένου τών ΗΠΑ στην Αθήνα, Gregory Perdikaris, στην περιγραφή τών δραστηριοτήτων τής ΑΕ:

*Its President Mons J. R. Nerulos, and its Secretary, Mr. R. Rangabé have been too inefficient, and have done little else besides inflicting long speeches upon the members and their friends, who, once a year, assemble under the columns of the Parthenon for the purpose of celebrating the anniversary of the Society. Owing to the inertness of its chief officers, the Society has lost much of its life, and the interest of the antiquities might have suffered still more had it not been for the energy, the Zeal and untiring effort of Mr Pittakes, a member of the Society and «Conservator General of the antiquities of the country». Mr Pittakes, who is a native of Athens, is almost the only man in the city who, by the simplicity of his manners and the purity of his patriotism, can lay claim to the enviable distinction of a classic descent.*¹³⁹

Η άνεση, όπως και η συνείδηση κοινωνικής άνωτερότητας του Ραγκαβή, είναι φανερή σε όλη του τη ζωή. Η παρουσία σε κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε κοσμικές είτε πολιτικές, ήταν έντονη και διαρκής.¹⁴⁰ Η πολιτική και διπλωματική ιδιότητα δέν έρμηνεύει πλήρως αύτην την κοινωνική συμπεριφορά, ιδιαίτερα κατά τά πρώτα χρόνια τής παραμονής του στην Αθήνα. Από την πρώτη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα, παρατήρησε με έκπληξη, αλλά και ίκανοποίηση «τους έξοχους τρόπους» και τις «συναναστροφές» που χαρακτήριζαν κάποιους κύκλους,¹⁴¹

136. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. πθ'-ρμε'. Για τη διαμάχη βλ. επίσης Άγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες*, *ό.π.*, σ. 91. Για την άποκρυψη ύλικού από τόν Πιττάκη βλ. επίσης την έπιστολή του προς τόν Ραγκαβή: KEINE, Άρχεϊο Άλ. Ρ. Ραγκαβή, φάκ. 39, άρ. 101.

137. Το 1832 ήταν δημογέροντας. Βλ. Άγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 89. Άργότερα είχε την υποστήριξη τής έφημερίδας *Αϊών* και του έκδότη της Ι. Φιλήμονα. Βλ. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. ρλδ'. Στις μεταγενέστερες περιγραφές τής άθηναικής κοινωνίας προβάλλεται ιδιαίτερα. Βλ. Δ. Γατόπουλος, *Η Ιστορία τής άθηναικής κοινωνίας*, Αθήνα 1942, σ. 76.

138. Ήταν αύτός που τούς ξεναγούσε στις αρχαιότητες τής Αθήνας και τόν άνεφεραν στις δημοσιευόμενες έντυπώσεις τους. Βλ. Άγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 88-89. Βλ. επίσης Έντμντ Άμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, μετάφρ. Ά. Σπήλιος, Αθήνα χ.χ. [α' έκδ. 1855], σ. 175.

139. G. A. Perdikaris, A.M. (Late Consul of the United States at Athens), *The Greece and the Greeks*, Νέα Υόρκη 1845, σ. 44-45. Σε υποσημείωση, πάντως, τονίζει την έπιστημονική συμβολή του Ραγκαβή, με τις πληροφορίες που παρείχε στις έτήσιες εκθέσεις τής Έταιρείας.

140. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, *ό.π.*, σ. 235, 242.

141. Άλ. Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 232· τ. Β' σ. 61.

συμπεριφορές προφανώς οικείες σέ αυτόν. Ἡ κοινωνική άνεση φαίνεται και από τήν ἐξέλιξη τῆς πορείας τῆς οἰκογένειάς του· τὰ παιδιά του σπούδασαν στό ἐξωτερικό και οἱ δύο ἀκολούθησαν διπλωματική καριέρα.¹⁴² Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μέ τούς συλλόγους τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης στοιχεῖο τῆς κοσμικῆς του ἐξωστρέφειας. Συμμετεῖχε μέ μεγάλη προθυμία στόν *Παροασσό*, ὅπου ἐξελέγη Πρόεδρος τοῦ καλλιτεχνικοῦ τμήματος, και στόν *Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.¹⁴³

Ἄς δοῦμε τήν πορεία ἐνσωμάτωσης τοῦ Κουμανούδη. Σύνδεσμος τοῦ νεοφερμένου μέ τήν ἀθηναϊκή κοινωνία ὑπῆρξαν οἱ συμφοιτητές και φίλοι του στή Γερμανία, Σταῦρος Σταθόπουλος, Ἡρ. Μητσόπουλος, Π. Εὔστρατιάδης, Γεώργιος Πετιμεζᾶς και Γεώργιος Ἀλεξάκης.¹⁴⁴ Ἀπό αὐτούς ὁ Σταθόπουλος, καθώς και ὁ Ἡπειρώτης Δημήτριος Χαραμῆς, ἐπίσης φίλος ἀπό τῆ Γερμανία, τὸν ἔφεραν σέ ἐπαφή μέ τὰ πρόσωπα πού θά τὸν βοηθοῦσαν νά σταθεῖ, κυρίως ἐπαγγελματικά.¹⁴⁵

Τὸ δίκτυο «προστασίας» πού κάλυψε στήν ἀρχὴ τὸν Κουμανούδη ἦταν ὁ κύκλος τῶν Ἡπειρωτῶν, ὁ ὁποῖος ἦταν συνδεδεμένος μέ τὸ Γαλλικὸ κόμμα, λόγω τοῦ Κωλέττη. Εἶναι βέβαιο πὼς δὲν δημιούργησε δικό του κύκλωμα· τὸ 1863 και τὸ 1885 χρειάστηκε νά μεσολαβήσουν συγγενεῖς, στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἀδελφός του και στήν δεύτερη ὁ Ζακυνθινὸς θεῖος τῆς γυναίκας του, ὥστε νά ἐπιλύσει κάποια προβλήματα πού εἶχαν δημιουργηθεῖ στίς σχέσεις του μέ τήν Κυβέρνηση.¹⁴⁶ Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολιτικὴ ἐρμηνεία πού μπορεῖ νά

142. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὅ.π., σ. 167-168. Ἡ φοίτηση τῶν γόνων τῶν πολιτικῶν και τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στό ἐξωτερικό ἀποτελεῖ κανόνα. Βλ. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στήν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 394.

143. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Γ', τ. Δ', σ. 513-514, 532-533.

144. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὅ.π., σ. 13.

145. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χαραμῆ, ὁ Κουμανούδης σημειώνει στό ἡμερολόγιό του ὅτι συστηματικά τὸν συνέστηνε σέ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας (ὅ.π., σ. 51). Ἡ πῶς σημαντικὴ γνωριμία ἦταν μέ τὸν Ἰ. Κωλέττη (ὅ.π., σ. 34, 68). Ὁ Χαραμῆς ἦταν συγγενῆς τοῦ Γεωργίου Σταύρου. Βλ. Σωκρ. Β. Κουγέας, «Ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 14 (1939) 30, 32. Γεννήθηκε τὸ 1815 στὰ Ἰωάννινα και ἀργότερα ἐξῆσε στήν Ὁδισσό μέ τούς γονεῖς του, ἀπὸ ὅπου πῆγε τὸ 1835 στό Μόναχο. Μετὰ τήν ἐπιστροφή του στήν Ἑλλάδα, δίδαξε Ἱστορία στήν σχολὴ Εὐελπίδων τοῦ Πειραιᾶ. Ὡς μέλος τῆς ΑΕ συμμετεῖχε στίς ἀνασκαφικὲς δραστηριότητές της. Βλ. Στ. Α. Κουμανούδης, Κ. Πιττάκης, Δ. Χαραμῆς, Π. Εὔστρατιάδης, *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι και ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου*, Α', 1851 και Β', 1852. Τὸ Γ' τεῦχος ἐκδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Εὔστρατιάδη τὸ 1855. Βλ. Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, Μόναχο 1995, σ. 195-196.

146. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1863, ἐν μέσφ τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ Ἰωάννης διαβεβαίωσε τὸν ἀδελφὸ του ὅτι «διὰ τὸ πρόβλημα πού σ' ἔκαμεν ὁ κύριος ὑπουργός

δώσει κανείς στα συγκεκριμένα περιστατικά, είναι εύλογη, ωστόσο, ή υπόθεση ότι η πρόσβαση στα πολιτικά πρόσωπα δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολη για τον Κουμανούδη, τουλάχιστον για προσωπικά ζητήματα. Κατά τον Ροΐδη το 1894 «παραγκωνίσθηκε» από την ΑΕ, «έξ ενός βουλευτικού νεύματος».¹⁴⁷

Έξαρτημένος πολιτικά από τον Κωλέττη, ο οποίος τον είχε διορίσει στο Πανεπιστήμιο, και ανασφαλής ως προς την επαγγελματική του εξασφάλιση ως περίπου το 1850,¹⁴⁸ ήταν υποχρεωμένος για χρόνια να συμπληρώνει το εισόδημά του και από άλλες πηγές, όπως ήταν η τυπογραφική επιμέλεια κειμένων, ή διδασκαλία σε ιδιωτικά σχολεία και τα ιδιαίτερα μαθήματα.¹⁴⁹ Ο μόνος από τα παιδιά του που έπιχειρήσε να συνεχίσει τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη, ο Άθανάσιος, επέστρεψε μετά από μερικούς μήνες, διότι δεν τον στήριξε οικονομικά ο εξάδελφός του Άνδρέας Ι. Κουμανούδης από το Βελιγράδι.¹⁵⁰ Έκτός του Άθανασίου, ο οποίος εργάστηκε στην αρχή ως δικηγόρος και στη συνέχεια ως βοηθός του πατέρα του στην ΑΕ, τα άλλα του παιδιά, ο Πέτρος και ο Ιωάννης, εργάστηκαν ως υπάλληλοι. Ο Πέτρος φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή, χωρίς να πάρει πτυχίο,¹⁵¹ εργάστηκε στην αρχή ως έμποροϋπάλληλος και στη συνέχεια στην Έθνική Τράπεζα.¹⁵² Ο Ιωάννης σπούδασε στη Νομική και εργάστηκε στο Υπουργείο Οικονομικών.¹⁵³

Έν αντιθέσει προς τον Ραγκαβή, ο Κουμανούδης δεν συμπαθούσε την έντονη δημόσια ζωή. Μολοντί σε νεαρή ηλικία συναναστρεφόταν περισσότερο με εξέχοντα πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας, αργότερα σημείωνε ότι γενικά στη ζωή του απέφυγε τη συναναστροφή με προβεβλημένους Αθηναίους πολίτες

θέλω φροντίσει». Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 32. Τον Μάιο του 1885, επί κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη, ο Ζακυνθινός θεός της γυναίκας του Διον. Έλληνας προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα της «παύσης» του γιού του Κουμανούδη, Ιωάννη, μέσω του συμπατριώτη του Υπουργού, Ρώμα. Βλ. φάκ. 11(1113), αρ. 6.

147. Άλκης Άγγελο (έπιμ.), *Άπαντα Έμ. Ροΐδη*, ό.π., τ. Ε', σ. 178.

148. Στόν πρυτανικό λόγο του 1846 ο Θεόδ. Μανούσης ταύτισε τόν Κουμανούδη με τό γαλλικό κόμμα, ενώ τό 1847 ο Κουμανούδης ψήφισε τόν Κ. Σχινιά που άνηχε στο γαλλικό κόμμα για τή θέση του Βουλευτή του Πανεπιστημίου, με τήν έλπίδα ότι θα τόν βοηθήσει να έδραιώσει τή θέση του στο Πανεπιστήμιο. Βλ. *Ημερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ό.π., σ. 86, 87, 88.

149. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 27-28.

150. Το 1873 διέκοψε τις σπουδές του στην Αθήνα και παρακολούθησε μαθήματα για ένα χρόνο περίπου το 1873 στη Χαϊδελβέργη, από όπου επέστρεψε και πήρε το πτυχίο του στην Αθήνα το 1876. Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 2-9, 51 και φάκ. 11 (1113), αρ. 2, 11, 12.

151. Βλ. τό μαθητολόγιο που τηρούσε ο Κουμανούδης κατά τά έτη 1870/71, 1871/72, 1872/73: φάκ. 52 (1166).

152. Βλ. τό Μητρώον τών μελών τής ΑΕ, φάκ. 39 (1153), αρ. 11 και φάκ. 11(1113), αρ. 7.

153. Φάκ. 5 (1107), αρ. 110, φάκ. 36 (1150), αρ. 14, φάκ. 11(1113), αρ. 6 και φάκ. 36 (1150), αρ. 14.

(*proceres civitatis*) και δὲν καλλιέργησε τὴ φιλία μὲ πολιτικούς ἢ λογοτέχνες κτλ., περιοριζόμενος σὲ ἓναν στενὸ κοινωνικὸ κύκλο.¹⁵⁴ Δὲν τὸν βρίσκουμε νὰ ἐκφωνεῖ λόγους στὰ πλαίσια συλλόγων, στοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἀπέφευγε νὰ συμμετάσχει,¹⁵⁵ ἐκτὸς τῆς ΑΕ, ὅπως δὲν τὸν βρίσκουμε καὶ σὲ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα.¹⁵⁶ Ζοῦσε μᾶλλον λιτὰ¹⁵⁷ καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινοῦνταν καὶ οἱ ἐπιταγὰς γιὰ τὴν κηδεῖα του.¹⁵⁸ Ἡ λιτὴ μορφή τοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου τῶν Κουμανούδη στὸ Α' Νεκροταφεῖο δὲν συγκρίνεται μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ τάφου τῶν Παγκαβῆ.¹⁵⁹

Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδη ἦταν ἡ «ἀσθένεια» κατὰ τὴν ἔκφρασή του,¹⁶⁰ ἢ ὁποῖα τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀντιδρᾷ μὲ μαχητικότητα, ἐκτιθέμενος δημοσίως σὲ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία δὲν ἀνεχόταν τὴ συζήτηση, ὅπως ἦταν κυρίως ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα.¹⁶¹ Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι, ὡς πρὸς τὴ θρησκεία, ὑπῆρξε «αἰρετικὸς», χαρακτηριστικὸ πὸ ἐπιμελῶς ἀπέκρυπτε, ἀκόμη καὶ σὲ αὐστηρῶς ἰδιωτικὰ κείμενα.¹⁶² Ἡ σχέση του μὲ τὸν Γεώργιο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητῆς του, δὲν ἦταν τόσο στενὴ, ὅσο τοῦ Παγκαβῆ.¹⁶³

154. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 200.

155. Στὸ ἴδιο, σ. 92.

156. Δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα Διοικητικὸ Συμβούλιο. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1995. Δῆλωση ἐπίσης, ὅτι δὲν ἀνταποκρίθηκε σὲ προσκλήσεις πρέσβων οὔτε τίς ἀναπαέδωσε. Βλ. φάκ. 5(1107), ἀρ. 12 (ἐπικηδεῖας γιὰ τὸν αὐτὸ του).

157. Ὁ Ν. Σπανδωνῆς τὸ 1894 ἔγραφε ὅτι ὁ Κουμανούδης τὸν ὑποδέχθηκε «ἐν τῷ κατὰ τὴν ὁδὸν Ζαλοκώστα μικρῷ οἰκίσκῳ του, ἐντὸς τοῦ λιτοῦ εἰς ἐπιπλα, ἀλλὰ τοσοῦτον πλουσίου εἰς ἄριστα βιβλία γραφείου του». Βλ. Ν. Α. Σπανδωνῆς, «Ὁ Στέφανος Κουμανούδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος», *Ἡμερολόγιον Νεῆς Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1894, σ. 238.

158. Βλ. τὴ διαθήκη του στὸν φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

159. Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη – Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, *Μητρῶον Α' Νεκροταφείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1972, σ. 219-220, 320-324.

160. Ὡςτις ὀνόμαζε τὴν ἀδυναμία του νὰ συμμετέχει σὲ ἓνα μακρόχρονο δημόσιο διάλογο γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, μὲ ἀφορμὴ τὸν Βουτσιναῖο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1866. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξιλογιαφία καὶ ἰδεολογία*, ὁ.π., σ. XLIII.

161. Τὸ 1873 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῆ, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο του *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, χαρακτηρίζε «ἡρώως» τοὺς ἀνθρώπους πὸ πρὸκαλοῦσαν συζητήσεις γιὰ τέτοια θέματα. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 164-165· Μαριλίτσα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στρατῆς Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 111.

162. Τὴ συμμετοχὴ του στὴν ὁμάδα τῶν Καϊριστῶν γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καίρη. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 128-129. Γιὰ τίς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις βλ. στὸ ἴδιο, σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-247, 248-249, 257, 260-262· Μαριλίτσα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στρατῆς Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 127-174.

163. Οἱ κόρες τοῦ Παγκαβῆ εἶχαν προσωπικὴ σχέση μὲ τὴν κόρη τοῦ Γεωργίου. Βλ.

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο λόγιοι δὲν υἰοθετοῦσαν ἀπλῶς μιὰ διαφορετικὴ στάση ζωῆς, ἀλλὰ ἐξέφραζαν διαφορετικοῦ τύπου κοινωνικὲς συνειδήσεις, ἐνῶ ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξύ τους καὶ ἀπὸ οικονομικὴ ἄποψη.¹⁶⁴ Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ ἀστικές κοινωνικὲς συνειδήσεις. Ἐκτὸς τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς, κάποιες πολὺ συγκεκριμένες πλευρὲς στὶς συμπεριφορὲς τῶν δύο τοὺς ἐντάσσουν καὶ σὲ διαφορετικοὺς «ἀστικούς τύπους».

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέριπτε μόνο θεωρητικὰ τὸν «κοσμοπολιτισμὸν»: ἡ ἄποψη αὐτὴ διέπνεε τὸ σύνολο τῆς ζωῆς του. Ἀντιμετώπιζε μὲ δυσπιστία καὶ κατέγραφε τοὺς γάμους Ἑλλήνων μὲ ξένους, χωρὶς νὰ τοὺς ἀπορρίπτει ἐμφανῶς καὶ χωρὶς νὰ προβάλλει τὸ θρησκευτικὸ κριτήριον.¹⁶⁵ Μία ἀπὸ τὶς ἐντολὲς ποὺ ἔδινε στὴ διαθήκη του ἦταν νὰ μὴ παντρευθεῖ ἡ κόρη του ποτὲ ξένο.¹⁶⁶ Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἑλλάδα, δὲν ταξίδεψε ποτὲ ξανά στὴν Εὐρώπη. Οἱ γυναῖκες, ἐξάλλου, δὲν ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ τμῆμα τῶν συναναστροφῶν του, μὲ ἐξαίρεση τὶς συζύγους τῶν φίλων του. Στὸ ἀρχεῖο του, ἐκτὸς τῶν ἐπιστολῶν τῆς γυναίκας του, τῆς ὁποίας τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν μέτριο,¹⁶⁷ δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ ἐπιστολὴ ἄλλης γυναίκας.

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας ἀνθρωπος «τοῦ κόσμου». Παντρεμένος ὁ ἴδιος μὲ ξένη, τὸ 1861 ἔστειλε ὑπόμνημα στὴν κυβέρνηση, ὅταν προωθοῦσε τὸν νόμο ποὺ ἔθετε θρησκευτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύναψη μικτῶν γάμων, ὑποχρεώνοντας τοὺς συζύγους διαφορετικῶν δογμάτων νὰ βαπτίζονταν τὰ τέκνα τους ὀρθόδοξα.¹⁶⁸ Στὸ ὑπόμνημα τόνιζε ὅτι ὁ νόμος ἦταν ἀντισυνταγματικὸς καὶ παραβίαζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἀφοῦ ἀπέδιδε «εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πλεονεκτήματα ἃ ἀρνεῖται εἰς τὰς λοιπὰς, εἴτε διότι αὕτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα εἴτε διότι εἶναι ἡ τῆς πλειονοψηφίας».¹⁶⁹ Ὁ ἴδιος ὁ γάμος του μὲ τὴ διαμαρτυρόμενη Ἀγγλίδα Καρολίνα Σκὴν, ἡ ὁποία ἦταν ἡδὴ

KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 2. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κουμανούδη δὲν ἐπιτρέπει καμμία παρόμοια διαπίστωση.

164. Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ σῶζεται ἀναλυτικὴ ἐκτίμηση τῆς περιουσίας του τὸ 1881, ἡ ὁποία ὑπολογίζεται μὲ 200.000 περίπου δρχ. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 8. Ὁ Κουμανούδης στὴ διαθήκη του τὸ 1873 ἐκτιμᾷ τὴν κινητὴ περιουσία του σὲ 15.000 περ. δρχ., ἐνῶ ἡ ἀκίνητη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σπίτι του στὴν Ἀθήνα καὶ κάποια ἀκίνητα στὴ Ζάκυνθο. Βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5. Στὸν κατάλογο τῶν ἐνόρκων τοῦ 1879 καταγράφεται μὲ ἀκίνητη περιουσία ἀξίας 30.000 δρχ. Βλ. Παράρτημα Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1879, ἀρ. 85.

165. Φάκ. 34 (1148), ἀρ. 126 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 44.

166. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

167. Ὁ γραφικὸς τῆς χαρακτῆρας καὶ οἱ ἀνορθογραφίες στὶς ἐπιστολὲς τῆς εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸ γεγονὸς.

168. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 78-79 καὶ Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὅ.π., σ. 68.

169. KEINE, Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

ἐξ ἀγχιστείας συγγενῆς του, ἀφοῦ ὁ ἀδελφός της εἶχε παντρευτεῖ τὴν ἀδελφή τοῦ Ραγκαβῆ, ἀποτέλεσε σκάνδαλο γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁰ Ὁ κοσμοπολιτισμὸς διαπνέει ὅλη τὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Κλέων ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν πατέρα του στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ γαλλικά, γεγονὸς ποὺ μερικῶς μόνον ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ μητέρα του ἦταν Ἀγγλίδα, ἐνῶ εἶναι ἀξιοσημείωτη στὸ ἀρχεῖο του ἡ παρουσία γυναικῶν ἀλληλογράφων.¹⁷¹ Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ ἡ σχέση μαζὶ τους ἀπηχεῖ, ὅπως ὀδύνη, ἀντιλήψεις πιὸ προχωρημένες ἀπὸ αὐτὲς τῶν συγχρόνων του.¹⁷² Ὁ Ραγκαβῆς θεωροῦσε ἐπίσης σωστὴ τὴ συμμετοχὴ καὶ τῶν γυναικῶν, ὡς ἠθοποιῶν, στὸ θεατρικὸ γίγνεσθαι.¹⁷³ Ἡ γυναίκα του, καλῆς κοινωνικῆς καταγωγῆς,¹⁷⁴ μὲ ἀρκετὰ ὑψηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, («συνανεγίνωσκε») μὲ τὸν Ραγκαβῆ,¹⁷⁵ ἐνῶ εἶχε μεταφράσει καὶ κάποια ἀπὸ τὰ κείμενά του στὴ μητρικὴ της γλῶσσα.¹⁷⁶ Ἡ ζωὴ του, ἐξάλλου, χαρακτηριζόταν ἀπὸ συχνότατες μετακινήσεις καὶ γνωριμία μὲ ξένους τόπους, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ Ἀμερική, ὅπου ἐξοικειώθηκε μὲ νέα ἤθη. Θὰ προσθέταμε, τέλος, τὶς ταξικὲς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν ἐκπαίδευση –τὰ πρακτικῶς τύπου σχολεῖα κατὰ τὴ γνώμη του ταίριαζαν στὶς μεσαῖες τάξεις–, καθὼς καὶ τὴν ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὶς κυρίαρχες κλασικιστικὲς ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευση κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁷

Θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ἐκφράζει μιὰ πιὸ ἐξευρωπαϊσμένη ἀστική συμπεριφορά.¹⁷⁸ Ἦταν Φαναριώτης, ὅπως διακήρυξε μὲ περηφάνεια καὶ ὁ ἴδιος καὶ ὁ πατέρας του,¹⁷⁹ προβάλλοντας μάλιστα τὴν ιδιότητα αὐτὴ σὲ βαθμὸ ποὺ ἐφθανε τὰ ὄρια τῆς υπερβολῆς καὶ τῆς προκατάληψης.¹⁸⁰ Ἡ φαναριώτικη συνείδηση κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἀπο-

170. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 103-104.

171. Βλ. π.χ. τὴν προσωπικὴ ἀλληλογραφία στὸν φάκ. 3 τοῦ ἀρχείου του.

172. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 48, τ. Γ', σ. 313-314 καὶ. Βλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Ἀλ. Πολίτη: «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 228.

173. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 48.

174. Βλ. τὴ βιογραφία της: F.M.F. Skene, «A noble life», *The Argosy*, January 1898, σ. 1-17.

175. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 281.

176. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 181, 203.

177. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 68, 232, 447.

178. Ὁ Ἀλ. Πολίτης ἔχει διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ ἐνοχλοῦσε τοὺς συγχρόνους. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 230.

179. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 9-12. Ὁ πατέρας του Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς εἶχε ἐκδώσει τὸν διάλογο *Οἱ Φαναριώται* τὸ 1843, ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ὑπερασπιζόταν αὐτὴν τὴν ιδιαίτερα ἀντιπαθῆ γιὰ πολλοὺς ὁμάδα ἑτεροχθόνων. Βλ. Γ. Δανέζης, *Μιὰ Φαναριώτικη ἀπολογία τοῦ 1843*, *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997) 41-66.

180. Αὐτὸ συνέβη π.χ. μὲ τὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* ποὺ συνέθεσε

γόνους τῆς οἰκογένειας.¹⁸¹ Αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ προσδιορισμὸ ἐπικαλέστηκε σὲ κάποιες περιστάσεις καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος,¹⁸² τοῦ ὁποῖου οἱ ὑποστηρικτές, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους «φιλορθόδοξοι φαναριωτίσκου»¹⁸³ καὶ ἐνεργοῦσαν ὡς ὁμάδα.¹⁸⁴

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν ἑτεροχθόνων —τὸ μόνον ὅπωςδῆποτε ἀντικειμενικὸ κοινὸ ἦταν ἡ κωνσταντινουπολίτικη καταγωγὴ τῶν περισσοτέρων— ἔχουν διαπιστωθεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν μελῶν τῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὸ νεοελληνικὸ κράτος. Ἡ ὑπεροψία¹⁸⁵ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ «εἰκάνοτητα ἐνταξῆς στὸ νέο τους περιβάλλον»,¹⁸⁶ καθὼς καὶ ἡ ἀλληλοπροστασία καὶ ἡ ἀλληλοὑποστήριξη τῶν μελῶν τῆς,¹⁸⁷ ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά. Ὁμάδα ποὺ μισήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἑτερόχθονες,¹⁸⁸ λειτούργησε ὡς «ἐνδιάμεσος», ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἑτερόχθονες, στὴ σχέση Ἑλλήνων-βυαυαρικῆς ἐξουσίας, ἐξ αἰτίας τοῦ μορφωτικοῦ καὶ παιδευτικοῦ ἐπιπέδου, καθὼς

τὸ 1853-1856, ὅπου προέβαλλε ὑπερβολικὰ τὴ συμβολὴ τῶν Φαναριωτῶν γενικά, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειάς του εἰδικά. Βλ. Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 63· Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356.

181. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Ἀθήνα 1904· Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς - Εὐγένιος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Recueil de documents concernant la famille Rizo-Rangabé*, Ἀθήνα 1932.

182. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 117. Σὲ κάποιες περιστάσεις προέβαλλε τὴν πελοποννησιακὴ συνείδηση. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, ὁ.π., σ. 542.

183. Παρασκευᾶς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὀρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης*. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικὸ» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα, Ἡράκλειο 2002, σ. 81-82.

184. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 480. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς ἐπίσης, διαβάζοντας τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σκ. Βυζαντίου πρὸς τὸν Ραγκαβῆ. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 205, 481. Βλ. ἐπίσης ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Βυζαντίου στὸ Ἀρχεῖο Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, 107.

185. Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Νέγρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 προβάλλει τὸν ἑαυτοῦ του ὡς τὸν μοναδικὸ κατάλληλο γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φυσικομαθηματικῶν. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 79.

186. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 92.

187. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐν Ἀθήναις τῆ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, σ. 198. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸν χῶρο τοῦ νεοἰδρυμένου πανεπιστημίου, στὸν βαθμὸ ποὺ συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ συγγένεια καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 148-149.

188. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 91-92. Ἡ συγγραφὴς σημειώνει ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χώρες. Ἐνα ἔμμετρο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀνώνυμο λιβελλογράφημα ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1843 μὲ τίτλο *Οἱ Βαυαροὶ καὶ οἱ Φαναριῶται*. Βλ. ἐπίσης Βλάσιος Ι. Βαλτινός, *Πραγματεία περὶ τῶν φαναριωτῶν*, Ἀθήνα 1856.

και της γνώσης ξένων γλωσσών,¹⁸⁹ χωρίς να παρουσιάζει ούτε πολιτική ούτε ιδεολογική όμοιογένεια. Έξ αιτίας της παιδείας που διέθεταν, ήταν φυσικό ή ομάδα αυτή, όπως και οι ετερόχθονες γενικά, να αποτελέσει τη βασική δεξαμενή, από την οποία άντλησε το υπό διαμόρφωσιν κράτος τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης. Από τους πρώτους καθηγητές στο Πανεπιστήμιο, πάντως, ο σχετικώς μεγαλύτερος αριθμός σε ένα σύνολο κυρίως ετεροχθόνων καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη και οι περισσότεροι ανήκαν σε φαναριώτικες οικογένειες.¹⁹⁰

Στις περιγραφές της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής γίνεται σαφώς ή διάκριση ανάμεσα στους Φαναριώτες και στις άλλες κοινωνικές ομάδες. Ο Άμπού αντιδιαστέλλοντας την «άστική» οικογένεια της Αθήνας, όπου κυριαρχεί ή ανασφάλεια για το μέλλον, από τη φαναριώτικη, παρατηρεί: «Στους Φαναριώτες, ή οικογένεια είναι σχεδόν ό,τι είναι σε μās. Η γυναίκα, σ' όλα ίση με τον άντρα της, έκτελει με χάρη τα καθήκοντα της νοικοκυράς. Τα παιδιά δείχνουν για τους γονείς τους έναν τρυφερό σεβασμό. Η μητέρα φιλά τον γιό της το πρωί και το βράδυ. Είναι αρκετά πλούσιοι για ν' αγαπιούνται».¹⁹¹ Είναι προφανές ότι ήταν φορείς μιās ώριμης άστικής ιδεολογίας και συμπεριφοράς, χωρίς να διαθέτουν περιουσία σε πολλές περιπτώσεις, και κινήθηκαν με άνεση στα ύψηλά επίπεδα της κοινωνίας, καλύπτοντας σε ένα βαθμό τα κενά εξουσίας στο νέο κράτος.

Αυτός ο τύπος κοινωνικής συνείδησης ήταν φυσικό να προκαλεί φθόνο και ταυτοχρόνως μιμητική διάθεση σε εκείνους που δέν ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιες συμπεριφορές:

Αί τρυφεραί ψυχαί μας εις μεγίστην συγκίνησιν εύρέθησαν, ό σπινθήρ της ζηλοτυπίας ερρίφθη εν ταίς καρδίαις μας, διότι τάχα οι νέοι οι ερχόμενοι εκ Κωνσταντινουπόλεως και άλλοθεν εγένοντο άμέσως αγαπητοί παρά της Κυβερνήσεως και των Κομήτων και Βασιώνων του Μονάρχου, ήμεις δέ παρηγκωνιζόμεθα, υιοί των ήρώων του Αγώνος! Έπειδή άρα γε εφέραμεν την φουστανέλλα και το σελάχι, οι Φαναριώται δέ εφερον την βελάδα και τον ύψηλόν πύλον και όμιλλον γαλλιστί; άμέσως ό σπόρος της διχονοίας εσπάρη και εφύτρωσε. Και ενώ εξ ενός, οι εκτός της ελευθέρας Ελλάδος εγένοντο μισητοί, πρό πάντων οι Φαναριώται, εξ άλλου ερρίφθημεν όλοι εις την απομίμησιν αυτών».¹⁹²

189. Ν. Α. Λιδωρίκης, *Σελίδες τινές της ιστορίας του Βασιλέως Όθωνος*, Αθήνα 1988, σ. 87.

190. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 148.

191. Έντμοντ Άμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, ό.π., σ. 133-134. Διακρίνει τέσσερις τύπους οικογένειας στην Ελλάδα, την «άστική» στην Αθήνα, τη «φαναριώτικη», την «άγροτική» και την «οικογένεια των παλχαριών». Η διάκριση αυτή επαναλαμβάνεται στις μεταγενέστερες περιγραφές της αθηναϊκής κοινωνίας. Βλ. Έπαμ. Κ. Στασινόπουλος, *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830-1900)*, Αθήνα 1963, σ. 47-51.

192. Ν. Α. Λιδωρίκης, ό.π., σ. 89.

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ὁμοιογένεια στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Ροῖδης σημειώνοντας τὴ «λεπτότητα τῆς ἀνατροφῆς» τῶν γυναικῶν αὐτῆς τῆς ομάδας παρατηροῦσε μὲ συμπάθεια ὅτι «ἄλλοτε αἱ κυρίαὶ αὐταὶ ἐπαιρόμεναι ἐπὶ τῇ πανθομολογουμένῃ αὐτῶν ἕξει τοῦ κόσμου καὶ ζητοῦσαι ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀπαρτίσωσι διακεκριμένην τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐν τῷ τόπῳ τάξιν, ἐκίνουν δικαίως τὸ μῖσος πάσης μὴ ἀνηκούσης εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ πολλοῦ εὐτυχῶς νοήσασαι τὸ ἄδικον καὶ παράλογον τοῦ σκοποῦ των κατέστησαν ἀγαπηταὶ εἰς πάντα ἀναγνωρίζοντα τὰς οἰκογενειακὰς τῶν πλείστων παραδόσεις καὶ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἥθους αὐτῶν».¹⁹³

Ὁ Κουμανοῦδης δὲν συμπαθοῦσε τοὺς Φαναριώτες καὶ εἶχε συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους δύναμης· τὸ σχόλιο ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸν Κ. Σχινᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν τοποθέτησή του στὴν πρεσβεία τοῦ Μονάρχου εἶναι χαρακτηριστικό: «Κακὸς ὁ εἰς πρέσβυν ἐν Μονάχῳ τοῦ [Κ.] Σχινᾶ διορισμὸς καὶ διότι [...] δίδεται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑπόθαλψις τοῦ παντοτεινοῦ πάθους τῶν τοῦ Φαναρίου, δηλ. τῆς ἐπιδείξεως τῆς ματαίας».¹⁹⁴ Νύξεις ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν βρίσκουμε καὶ στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ ἔργο *Κωνσταντινούπολις* τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου τὸ 1852,¹⁹⁵ στὶς ὁποῖες ἀπάντησε, ἐνοχλημένος, ὁ συγγραφέας: «οὐδέποτε οὗτος θέλει μεταπεισθῆ νὰ νομίξῃ ἡβηδὸν ἀπαγχονιστέους, μόνον διότι ἔτυχε νὰ ἦναι καὶ ὀνομάζωνται Φαναριῶται».¹⁹⁶ Ἡ ἀντιπάθεια αὐτῆ ὑποδηλώνει μὲ ἀσφάλεια, τουλάχιστον ἓνα γεγονός· ὁ Κουμανοῦδης ἐνέτασσε τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ κατηγορία ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες.

Ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ ἀπολύτως ἐνσωματωμένος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου καιροῦ ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται ξένος,¹⁹⁷ ἓνα αἶσθημα ἀπομόνωσης ἢ πικρίας διακρίνουμε καὶ ἀργότερα, μὲ ποικίλες ἀφορμές. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκόμισε, ὅταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρυση ἑταιρείας «πρὸς σύστασιν μουσείου» τὸ 1858 ἀπέτυχε, γιὰτι «ἱεροκρυφίως [...] ἀνέστησεν ὁ ὑπουργὸς τὴν ἀρχαιολ. Ἐταιρίαν διὰ Βασιλ. διατάγματος, ἵνα διαφύγῃ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἡμετέραν αἴτησιν».¹⁹⁸ Μία

193. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, τ. Γ', ὅ.π., σ. 164. Οἱ ἥρωίδες τῶν μυθιστορημάτων τῆς περιόδου ὡς τὸ 1880, τῶν ὁμοίων συγγραφῆς εἶναι κυρίως Φαναριώτες, εἶναι ἀστές, εὐκατάστατες καὶ μελετοῦν ἀρχαῖα καὶ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Βλ. Ἐρη Σταυροπούλου, ««Στολισμένη μὲ γράμματα» (Ἡ εἰκόνα τῆς μορφωμένης Ἑλληνίδας στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα)», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1995, σ. 423. Προφανῶς ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν συγγραφέων.

194. Φάκ. 27 (1141), ἀρ. 8.

195. *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, Ἀθήνα 1851. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουμανοῦδη δημοσιεύθηκε στὴ *Μνημοσύνη Α'* (1852) 37-40. Ἡ ἀναφερόμενη νύξη στὴ σ. 39.

196. *Μνημοσύνη Α'* (1852) 83.

197. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανοῦδη 1845-1867*, ὅ.π., σ. 34, 64-65.

198. Βλ. παραπάνω, σ. 173.

άλλη άφορμή ήταν ή συζήτηση για τήν ίδρυση Άκαδημίας τὸ 1867, ὅποτε παρατηροῦσε: «Ίδου τί θὰ εἰπῆ νὰ εἶσαι Κουμανούδης, καὶ τί ἄλλο θὰ εἰπῆ νὰ εἶσαι Βλάχος καὶ Βερναρδάκης. Ἐκεῖνοι ἀγαπητοὶ καὶ δι' αὐτοὺς ἀνοικτὸν τὸ ταμεῖον, ἐσὺ μισητός».¹⁹⁹ Σὲ μεγάλη ἡλικία, σχολιάζοντας τὴ μείωση τῶν ἐπισκεπτῶν τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς του ἐορτῆς τὸ 1883 σημειώνει:

*On pourrait expliquer la froideur des Atheniens envers une personne, par ce que je ne cultive aussi l'amitié de beaucoup de personnes. Mais la chose revient au même. Moi je ne veux rien gagner en sollicitant d'autres. Eux ne s'empresent aussi de me visiter, parce qu'ils n'espèrent rien de moi; car je n'ai en vue que le bien de l'état. Decidement je n'ai pas gagné depuis quelques ans dans l'opinion et l'estime public, mais au contraire j'ai perdu.*²⁰⁰

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση γίνεται τὸ 1871 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του Ἀττικῆς Ἐπιγραφῶν Ἐπιτύμβιοι:

Ἐγὼ δὲ ιδιαίτατα ἤθελα διὰ τοῦ βιβλίου μου τούτου κἀνένα ἐγχώριον νέον, ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς Ἀθηναῖον νὰ κερδήσω διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδὴν, ἀφοῦ ὁ Πιπτάκης ἀπέθανε, καὶ νὰ τὸν κάμω νὰ ἀγαπήσῃ τὰ πάτρια, χειραγωγῶν αὐτὸν εἰς τὰ εὐκόλα πρῶτον. Διὰ τί δὲ τοῦτο ιδιαίτατα ἐπιθυμῶ; Διότι φρονῶ, ὅτι μόνον οἱ ἐγχώριοι καὶ δυνάμενοι πολλὸν χρόνον νὰ καταγίνωνται περὶ τὰ μνημεῖα, ἐκ παιδὸς ἀρξάμενοι, δύνανται νὰ κατορθώσωσι πολλά, εἰσχωροῦντες ἔνεκα τῶν συγγενικῶν καὶ ἄλλων σχέσεών των εὐκόλως εἰς πλείστας οἰκίας, ἀλλὰς, ὑπόγεια, περιβόλια, ἵπποστάσια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους, ἐρημοκκλήσια κτλ. κτλ. ὅπου τόσα κρύπτονται κειμήλια τῆς παλαιᾶς ἡμῶν δόξης. Καὶ ἐγὼ μὲν, 26 ἔτη ἐν Ἀθήναις κατοικῶν, εἰς πολλὰ τοιαῦτα μέρη προσεπάθουν νὰ εἰσχωρῶ, ἀλλὰ ὡς ξένος δυσωπούμενος δὲν ἐπετύγχανον πάντοτε. Θέλω, λοιπόν, ὅ,τι ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην ἱκανῶς, ἄλλος νὰ καταφθάσῃ κάλλιον.²⁰¹

Ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει μιὰ διαπίστωση ποὺ ἀντανανκᾶ μιὰ πραγματικὴ κατάσταση, ἡ ὁποία ἀφορᾶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἑτερόχθονες. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Στράτη Καλοπίχειρο*²⁰² εἶναι διαφωτιστικό. Ὁ Στράτης συναντᾷ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ἕναν Ἠπειρωτὴ ἔμπορο, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία του, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ὀδησό. Κεντρικὸ θέμα τῆς ἐνότητος εἶναι ὁ «κοσμοπολιτισμὸς» καὶ πρωταγωνιστῆς τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ Ἠπειρωτῆς Ἀνδρέας Κονδύλης, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἐξ αἰτίας

199. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 174.

200. Στὸ ἴδιο, σ. 199.

201. Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ἀττικῆς ἐπιγραφῶν ἐπιτύμβιοι, Ἀθήνα 1871, Προλεγόμενα, σ. ε'.

202. Σ. Α. Κουμανούδης, Στράτης Καλοπίχειρος, Ἀθήνα 1901, σ. 260-272. Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου.

του Άλῆ Πασᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καλύτερη ζωή. Ἀφοῦ πλούτισε ὡς ἔμπορος στὴ Βεσσαραβία, στὴν Τρανσυλβανία καὶ στὴ Μολδαβία, ἀποφάσισε μετὰ ἀπὸ ἑννέα χρόνια νὰ ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ «ὡς ἔχων φίλους Φαναριώτας δυνατούς» εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποκτήσει «θέσιν ὑψηλὴν τινα πολιτικὴν». Παρὰ τὶς σχέσεις ποὺ καλλιέργησε μὲ διπλωμάτες, μὲ πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι τὸν κολάκευαν μὲ αἴσθημα κατωτερότητας, καὶ παρὰ τοὺς χοροὺς ποὺ παρέθετε καὶ τὴν πολυτέλεια, μὲ τὴν ὁποία ζοῦσε, «πλὴν πράγματι τιμὴν τινα καὶ κοινωνίας θέσιν δὲν κατέλαβον σημαντικὴν, ἀλλ' ἡμῖν ὡς τις ἄχρηστος τροχὸς ἀμάξης πέμπτος». Ἔτσι ἀλλάξε στάση, ἄρχισε νὰ ἀπασχολεῖται μόνο μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πλοῦτου του, ἀγόραζε κτήματα καὶ τόκιζε χρήματα καὶ, φοβούμενος ἐπὶ πλεόν τὶς «δημοκρατικὲς» ιδέες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται στὴν Ἑλλάδα, ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ὀδησσό, ὅπου ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἦσαν ἄφθονα, ἀνέσεις, διασκεδάσεις, θέατρο κτλ., ἀκολουθώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ «κοσμοπολίτη»: «τῷ εὐτυχοῦντι πᾶσα γῆ πατρίς». Στὴ συζήτηση ὁ Στράτης τὸν ὀδηγεῖ νὰ ὁμολογήσει ὅτι «τὴν Ἑλλάδα μας συλλογισμένος τὴν ἀφήνω», ἰκανοποιώντας ἔτσι τὸν συνομιλητὴ του. Βασικὴ ἔγνοια τοῦ συγγραφέα ἦταν ἡ ἔθνικὴ συνείδηση τοῦ Ἡπειρώτη, ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἐνιαίας καὶ ὁμοιογενοῦς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.²⁰³ Ἡ δυσκολία τῆς ἐνσωμάτωσης ποὺ περιέγραφε, δὲν ἀποτελοῦσε δημιούργημα τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνο γεωγραφικὴ-τοπικὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὴ.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὸν ἴδιο. Παρὰ τὸ κύρος καὶ τὸν σεβασμὸ ποὺ κέρδισε στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέκτησε ποτὲ μεγάλη κοινωνικὴ δύναμη. Συνδέεται ἄραγε αὐτὸ τὸ γεγονός μὲ τὴν «ἀσθένεια» ποὺ περιγράψαμε παραπάνω; Ὁ φόβος νὰ ἐκφράσει τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὸν χαρακτήρα του, δεδομένου ὅτι γινώριζε πῶς οἱ ἀπόψεις του θὰ ἐνοχλοῦσαν, ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας τῆς ἐποχῆς;

Ἄν παραβάσει κανεὶς τὴν περίπτωση τοῦ Κουμανούδη μὲ αὐτὴν τοῦ Κλέωνος Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ ἓνα ἀπολύτως ἀντιχριστιανικὸ κείμενο, τὸν *Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη*, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ γιὸς Ραγκαβῆς, ἐκτὸς τοῦ θάρρους ποὺ τὸν χαρακτηρίζε, ἐξ αἰτίας τῆς φιλελεύθερης ἀνατροφῆς του, γινώριζε κατὰ βάθος ὅτι δὲν κινδύνευε ἡ σταδιοδρομία του. Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «μόλις τὸ Ὑπουργεῖον τὸν ἔσωσεν ἀπὸ καταδίκης

203. Στὸν *Στράτη* ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὶς φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις, ἀλλὰ συμπυκνώνει σὲ στίχους τὸ ὄραμά του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς κράτος καὶ ὡς κοινωνία. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ μεγάλη ἀγάπη ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὸ δημιούργημά του.

ἐκκλησιαστικῆς καὶ τὸν διετήρησεν εἰς τὴν θέσιν του τὴν πολιτικὴν.²⁰⁴

Ἐνας νέου τύπου ἐπιχειρηματίας, ἐτερόχθων καὶ αὐτός, νεώτερος τοῦ Κουμανούδη, καὶ μὲ πολὺ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια, ὁ Ἄνδρέας Συγγρός, παρατηροῦσε ὅτι ὑπῆρχαν κοινωνικὰ «στεγανὰ» στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Περιγράφοντας τὰ «σαλόνια» στὴν Ἀθήνα τὸ 1868, διαπίστωνε ὅτι τὰ «φαναριώτικα» εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες:

*Ἐπῆρχε τότε καὶ ἄλλη κατηγορία «σαλονιῶν» ἐν Ἀθήναις ἢ τῶν «Φαναριωτικῶν» τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ πλείστα ἀνοικτὰ ἐναλλὰξ σχεδὸν καθ' ἐσπέραν, ἀλλ' εἰς αὐτὰ ὑπῆρχέ τι δῆθεν ἀριστοκρατικόν, διότι δὲν ἐσυχνάζοντο συνήθως εἰμὴ ἀπὸ Φαναριώτας καὶ ἀπὸ διπλωμάτας ξένους καὶ ἀπὸ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἐγγχωρίων. Ἦσαν προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς διακεκριμένους ἔξωθεν ὁμογενεῖς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου συνέβαινε τὸ παράδοξον, τοῦ νὰ μὴ ἀρέσκωνται ἀμοιβαίως οἱ δύο κύκλοι, ὁ τῶν καθαρῶς ἐγγχωρίων δηλαδὴ καὶ ὁ τῶν Φαναριωτῶν εἰς σχέσεις μετ' ἐκείνου, ὅστις ἐπεθύμει νὰ σχετίζηται μετ' ἀμφοτέρων.*²⁰⁵

Τὸ 1873 σημειώνει, ἀπογοητευμένος, «ὅτι οἱ ὁμογενεῖς δὲν εἶχον ρίζας εἰς τὸν τόπον καί, μ' ὅλα τὰ ὑλικά καὶ ἠθικά των ἀκόμη μέσα, ἔχουν ἀνάγκη τῆς σκέπης καὶ προστασίας τῶν ἐγγχωρίων».²⁰⁶ Εἶτε ἐνστερνισθοῦμε τὴν εὐλογη ἐρμηνεία ὅτι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐνοχλοῦσε ἦταν ἡ νέα ἐπιχειρηματικὴ νοοτροπία,²⁰⁷ εἶτε ὅχι, οἱ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Συγγροῦ ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀθηναϊκὴ κοινωνία ρευστὴ ἀκόμη καὶ χωρὶς ὁμοιογένεια. Συνυπάρχουν πολλῶν τύπων κοινωνικῆς συνειδήσεως, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωση συνδέεται καὶ μὲ τὸν τρόπο ἐνσωμάτωσής τῶν νεοφερμένων.

Ἐνας ἄλλος ἐτερόχθων, ὁ καθηγητῆς τῆς ἰατρικῆς Ἀλέξιος Πάλλης, χρησιμοποίησε ὡς βασικὸ μέσο, γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ, τὸν πλοῦτο ποὺ ἀπέκτησε ὡς γιατρός. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, «ἡ θέση του ὡς καθηγητῆ καὶ οἱ ἐπαφές του ὡς γιατροῦ μὲ ἐκπροσώπους τῶν ἡγετικῶν ομάδων ἐνέταξαν τὴν οἰκογένεια σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἤγειρε ἀπαιτήσεις ὡς προϋπόθεση ἀποδοχῆς, ἀπαιτήσεις στὶς ὁποῖες ὁ Πάλλης ἀνταποκρίθηκε δαπανώντας μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνδυση, τὴν ἐκπαίδευσή τῶν παιδιῶν καὶ τὸν οἰκιακὸ ἐξοπλισμό».²⁰⁸

204. Μαριλίτσα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 221.

205. Ἄλκη Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (ἐπιμ.), *Ἄνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1998, τ. Β', σ. 132.

206. Στὸ ἴδιο, τ. Γ', σ. 80.

207. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Ἐθνικοὶ εὐεργέτες: τὰ πρότυπα καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τοὺς ἀδελφόνους Ζωσιμᾶ στὸν Ἄνδρέα Συγγρό», *Μνήμη Ἄλκη Αγγέλου. Τὰ ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ I Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Τμῆμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 401-412.

208. Χρήστος Λούκος, «Ἐπίπεδο ζωῆς ἐνὸς καθηγητῆ Πανεπιστημίου στὰ μέσα τοῦ

“Ένας βέβαιος τρόπος ένταξης στὰ ήγετικά στρώματα καί, κατά συνέπεια, καλύτερης ένσωμάτωσης ήταν ή ένασχόληση με τήν πολιτική.²⁰⁹ ‘Ο Συγγρός τὸ 1872, άκουγε με έκπληξη από τὸν Τρικούπη ὅτι «έν Ἑλλάδι χωρίς νά πολιτευήταί τις οὐδέν δύναται νά πράξει, με ὅσην και ἂν ἔχη καλήν θέλησιν»,²¹⁰ ένῶ ὁ Ροΐδης χαρακτήριζε «ἐξαιρετικήν και εἰς τήν οἰκουμένην μοναδικήν» τή σημασία τῆς πολιτικῆς «παρ’ ήμῖν».²¹¹

Στὴν περίπτωση τοῦ Ραγκαβῆ πρέπει νά λάβουμε ὑπ’ ὄψιν ὅτι ἐγκαταστάθηκε νωρίς στὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ Καποδίστρια, γεγονός πού τὸν βοήθησε νά ἐδραιώσει τὴν παρουσία του εὐκολότερα. Ἡ κοινωνική δύναμη, ὥστόσο, πού ἐξ ἀρχῆς διέθετε ὀφειλόταν σέ μεγάλο βαθμὸ στὴν κοινωνική καταγωγή του. Ὁ Κουμανούδης δὲν εἶχε νά ἐπιδειξέι τέτοιες καταβολές· καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη και εἶχε μεγαλώσει στὸ Βελιγράδι, σέ ἕνα περιφερειακὸ δηλαδὴ παροικιακὸ κέντρο. Ἡ ἑλληνική παροικία ἐκεῖ ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται κατά τις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ένῶ ή οἰκογένεια Κουμανούδη πρέπει νά ήταν ἀπὸ τις πρῶτες πού τὴ συγκρότησαν.²¹² Ἀσχολούμενος με ἐμπορικές δραστηριότητες, ὁ πατέρας του Ἀθανάσιος ἔδωσε νωρίς τὴ σκυτάλη στὸν γιό του Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες οἰκονομικούς παράγοντες τῆς νέας Σερβίας με ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτικές διασυνδέσεις.²¹³ Ἡ εὐρύτερη οἰκογένεια με ἄλλα λόγια δὲν εἶχε νά ἐπικαλεστεῖ τόσο ἕνα ένδοξο παρελθόν, ὅσο μιὰ ἐπιτυχημένη οἰκονομική δραστηριότητα στὸ παρόν, ἀλλὰ στὴ Σερβία.

Ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας στὴν Ἀθήνα δὲν δημιούργησε μεγάλη περιουσία οὔτε ἀναμείχθηκε στὴν πολιτική, σταδιοδρομία πού ὁ Κουμανούδης ἀπέφυγε

19ου αἰῶνα: Ἀλέξιος Πάλλης», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία και Παιδεία. Ἱστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α', Ἀθήνα 1989, σ. 136. Ὁ Πάλλης (γεν. 1809) ήταν Ἡπειρώτης, εἶχε σπουδάσει στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία και στὴν Πίζα, και ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1832. Βλ. ὁ.π., σ. 121.

209. Τὸ παράδειγμα τῶν Πατρινῶν γαιοκτημόνων πού «ἐπιβίωσαν» κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ένδεικτικό. Βλ. Νίκος Α. Μπακουνάκης, «Οἱ ἄστικτές ὕψεις τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ ἄνωτερο κοινωνικὸ στρώμα τῆς Πάτρας και οἱ σχέσεις του με τοὺς μηχανισμοὺς ἐξουσίας (19ος αἰῶνας)», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορίας. Νεοελληνική Πόλη. Ὅθωμανικές κληρονομίες και ἑλληνικὸ κράτος*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 341-357. Βλ. ἐπίσης Χρήστος Λυριντζής, *Τὸ τέλος τῶν «τζακιῶν» (κοινωνία και πολιτικὴ στὴν Ἀχαΐα τοῦ 19ου αἰ.)*, Ἀθήνα 1991.

210. Ἀλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 23.

211. Ἀλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροΐδη*, ὁ.π., τ. Ε', σ. 178.

212. Γιὰ τὴν παροικία και γιὰ τὴν οἰκογένεια Κουμανούδη βλ. Ioannis A. Papadrianos, «Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)», *Balkan Studies* 21 (1980) 117-131. Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἑλληνες ἀπόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χῶρες (18ος-20ός αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 44-47, 68, 92, 122-123, 141.

213. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 24.

και αντιμετώπιζε μάλλον άπαξιωτικά.²¹⁴ Ως (δημόσιος άνδρας), συνέδεσε τή ζωή του με δύο φορεΐς-θεσμούς, τὸ Πανεπιστήμιο και τήν ΑΕ, οί όποιοι δέν άποδείχθηκαν ίκανοί νά τού προσδώσουν κοινωνική δύναμη. Άντιθέτως, ή θέση του στην Έταιρεία είναι συνυφασμένη με συγκρούσεις άφ' ένός με τήν πολιτική έξουσία και άφ' έτέρου με τήν ίδια τήν κοινωνία, στὸν βαθμὸ πού ή προσπάθεια για τήν άποκάλυψη και τή διάσωση τῶν άρχαιοτήτων έθιγε ιδιωτικά συμφέροντα.²¹⁵

Η συγκριτική προσέγγιση τῶν δύο λογίων άποκαλύπτει πλευρές τῆς σκέψης και τῆς ζωῆς τους, πού θά είχε ένδιαφέρον νά παραβληθοῦν με άλλες προσωπικότητες τῆς έποχῆς τους, τίς όποίες έχουμε συνηθίσει νά έντάσσουμε εύκολα σέ ομάδες, άποκλειστικά βάσει τού σχήματος πού έχει διαγραφεί για τὸ ιδεολογικό πλαίσιο τού έλληνικοῦ 19ου αΐώνα. Η πολυπλοκότητα τῶν πολιτικοϊδεολογικῶν άπόψεων, οί όποίες σφραγίζονται άλλοτε άπό πνευματικά δάνεια και άλλοτε άπό πρωτοτυπία, καθώς και οί μεταβολές στή διάρκεια τού χρόνου και οί άντιφάσεις πού συχνά παρατηροῦμε, ύποδεικνύουν και άλλου τύπου διακρίσεις. Η άνομοιογένεια τῆς άθηναϊκῆς κοινωνίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τῆς ζωῆς της, ως πρωτεύουσας τού νεοελληνικοῦ κράτους, άποτελεΐ ένα άλλο ένδιαφέρον πεδίο μελέτης, πού άναδεικνύει και κοινωνικές διακρίσεις, γιατί τά πρόσωπα πού συγκρότησαν τήν πνευματική και διοικητική ήγεσία τῆς έποχῆς δέν άποτελοῦσαν ένα έναΐο σύνολο· εκπροσωποῦσαν ποικίλες γεωγραφικές και κοινωνικές προελεύσεις και είχαν συγκροτήσει τήν παιδεία τους σέ ποικίλα περιβάλλοντα, ένῶ ή πορεία τῆς ένσωμάτωσῆς τους συνιστᾶ ένα έξαιρετικά ένδιαφέρον κεφάλαιο.

214. Στο ίδιο, σ. 105. Είναι χαρακτηριστική ή περίπτωση τῶν άδελφῶν Σίμου. Ο ένας, ό Ευστάθιος, άναμείχθηκε στην πολιτική και κατέκτησε μιᾶ άνώτερη θέση στην κοινωνία, ένῶ ό άλλος ό Σίμος, ό όποίος ήταν και ό στενότερος φίλος τού Κουμανούδη, περιορίσθηκε στή θέση του στο Έλεγκτικό Συνέδριο. Βλ. Α. Ι. Κλάδος, *Έπετηρίς τού Βασιλείου τῆς Ελλάδος*, Άθήνα 1937, σ. 108· Κ. Άθ. Διαμάντης, «Σίμος Άγγ. Σίμος», *Ηπειρωτική Έστία* 2 (1953) 909-917. Για τά βιογραφικά στοιχεία τῶν δύο άδελφῶν βλ. επίσης Άλέξης Πολίτης, *Η μετάφραση τῆς Κορίνας* στᾶ 1835. Η ώρα τῆς πεζογραφίας, Νάσος Βαγενᾶς (έπιμ.), *Άπό τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα*, ὅ.π., σ. 207-209.

215. Η «πραγματική» διάσταση τῆς ΑΕ δέν λαμβάνεται συνήθως ύπ' ὄψιν, καθὼς ύπερσχύει πάντα στίς σχετικές αναλύσεις ή ιδεολογική.

SUMMARY

Sofia Matthaiou, *Stephanos A. Koumanoudes – Alexander Rizos Rangabes. A Comparative approach*

Two of the most eminent 19th century men of letters, Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899) and Alexander Rizos Rangabes (1809-1892), determined the fortunes of the Archaeological Society. They were among the first Greeks who contributed in a scholarly fashion to the field of archaeology and became University Professors, Rangabes of Archaeology (1844-1867) and Koumanoudes of Latin Philology (1845-1866) respectively.

The subject of the study is the presentation of the different conceptions of the two scholars and their different social consciousness. In spite of their general similarity in matters of ideology- they were both lovers of antiquity and did not accept Papparregopoulos' view of historical continuity – and in matters of political convictions – they were both representing political moderation and were supporters of constitutional monarchy- nevertheless they had a different philosophy on how to set priorities with respect to the establishment of institutions of the newly founded Greek State. The mission statement that they attributed to the Archaeological Society, their opposing views in the discussion for the establishment of an Academy in Greece and on the construction of a theatrical stage, are examples reflecting their different philosophy. Another interesting difference that arises from the comparative approach is the social one. The two *heterochthon* scholars – Rangabes moved permanently to Greece in 1829 and Koumanoudes in 1845- did not integrate with the same degree of smoothness in the Athenian Society because of their different social origins.

The proposed study aims at showing the significance of such differences and distinctions beyond the political- ideological level which shed light and are crucial for enhancing our understanding of 19th century Greece.